

Vilniaus Universitetas
Istorijos fakultetas
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra

Dovilė Troskovaite

Istorijos studijų programa

Magistro darbas

**KARAIMŲ SAVIVOKOS VIRSMAS: MODERNIOSIOS TAPATYBĖS
SUSIFORMAVIMAS**

Darbo vadovė: dr. J. Verbickienė

Vilnius 2009

Turinys

I V A D A S	3
1. KARAIMŲ SAVIVOKOS FORMAVIMOSI TENDENCIJOS IKI XIX PABAIGOS	12
1. 1. Panašūs, bet skirtingi: pirmas viešas karaimų nuostatų išsakymas	12
1. 2. Svetimi ar savi? Lenkija ir Lietuva – du karaimų prisitaikymo modeliai XX a. I pusėje ...	22
2. AR VIENAS LAUKE KARYS? NAUJOS TAPATYBĖS IDEOLOGIJA IR IDEOLOGAI	32
2. 1. Seraja Šapšalas (1873 – 1961)	32
2. 2. Naujos tapatybės sklaida, jos būdai ir bendruomenės atsakas	41
3. ŽYDAS AR TIURKAS? TAPATYBĖS KLOSTYMOSI PROCESAS	47
3. 1. Naujojo identiteto formavimo procesas; etninių ir konfesinių bruožų konceptualizavimas ir atranka	47
3. 2. Naujos tapatybės mitai, simboliai, legendos.....	55
3. 3. Prisiminti, negalima pamiršti: karaimų savivoka šiandien	59
I Š V A D O S	65
Š A L T I N I A I	68
LITERATŪRA	71
SANTRAUKA	74
SUMMARY	75

ĮVADAS

Daugiakonfesinė Lietuvos praeitis skatina etninių bendruomenių istorijos tyrimus. Pastarojo meto historiografijoje juntamas domėjimasis šia problematika, tačiau nedideles ir unikalios karaimų bendruomenės istorijos puslapiai tebėra neatskleisti. Šios mažos tautos istorijos ir paveldo tyrinėjimai nėra iki šiol sulaukę didesnio dėmesio, tai pasakytina ir apie Lietuvoje, ir apie užsienyje neišplėtotus karaimikos tyrimus. Už mokslinių tyrimų akiračio lieka ir unikalus, beprecedentis Europos tautų tarpe Rytų Europos karaimų etninio mentaliteto susiformavimo procesas, kurį paskatino kintančios istorinės, politinės, socialinės ir kultūrinės aplinkybės. Šio intensyvaus, dinamiško proceso rezultatas – moderni tiurko – karaimiška savivoka nulėmė šiandieninės karaimų bendruomenės tapatybę bei išskyrė Rytų Europos karaimų bendruomenės kitų tautų kontekste.

Tyrimo objektas: Rytų Europos karaimų savivokos virsmas. Esminė tyrimo **problema** - Rytų Europos – Lietuvos, Lenkijos ir Krymo karaimų – bendruomenės modernios savivokos susiformavimas.

Tyrimo chronologija. Karaimų savivokos formavimosi procesas nėra griežtai chronologiškai apribotas. Kaip ir bet kuriam kitam procesui, jam būdingas išstėjumas laike, juolab, kad tyrimo objektas – savivoka – priklauso sunkiai apibrėžiamų, kiekvienu atveju unikalių tyrimų ratui, o jos transformaciją dažniausiai paskatina ne vienas, o keli skirtingi veiksniai. Be to dėl nuolatinės bendruomenių ir joms priklausančių individų kaitos, savivokos formavimosi procesas baigiasi tik joms išnykus. Vis dėlto, tam tikras sąlygines ribas nubrėžti galima – tai XIX a. ketvirtas dešimtmetis, kai Rusijos imperija pripažino karaimų religijos autokefaliją, - XX a. I pusė, kuomet moderni karaimų savivoka įgavo sistemingos, ideologiškai išbaigtos sistemos pavidalą. Tačiau siekiant geriau atskleisti karaimų tapatybės klostymąsi, šiame darbe bus aptariami ir XVIII bei XXI amžiais bendruomenėje vykę procesai.

Istoriografija. Kaip taikliai pastebėjo istorikas Šaulis Stampferis (Shaul Stampfer),¹ karaimų, ypač Rytų Europos bendruomenių, tyrimai nesulaukia daug tyrinėtojų dėmesio, o jų istorija XIX a. yra tarsi balta dėmė historiografijoje. Tokia ji lieka ir bendruomenės atmintyje. Vis dėlto, išibėgėjant karaimikos

¹ S. Stampfer, „Karaitė Separatism in Nineteenth-Century Russia: Joseph Solomon Lutski's Epistle of Israel's Deliverance by Philip E. Miller; Joseph Solomon Lutski” (recenzija), *Russian Review*, Vol. 54, No. 4 (Oct., 1995), p. 628.

tyrimams, daugėja ir šia tema parašytų darbų.² Šiam tyrimui aktualiausias konceptualus Romano Freundo (Roman Freund) darbas *Karaites and Dejudaization. A Historical Review of an Endogenous and Exogenous Paradigm* („Karaimai ir dejudeizacija. Istorinė endogeninės ir egzogeninės paradigmos apžvalga“)³, kuriame nagrinėtas iki tol istoriografijoje plačiau neapartas pirmasis modernios karaimų savivokos formavimosi etapas – hebrajų palikimo atsisakymas. Šis monumentalus veikalas davė pradžią tolimesniems panašaus pobūdžio tyrimams – Filipas Mileris (Philip Miller) išsamiai analizavo diplomatines Krymo karaimų pastangas siekiant ekonominio karaimų atskirumo nuo žydų.⁴ Intensyviai šios krypties tyrimus plėtoja Michailas Kizilovas (Mikhail Kizilov), skirtingai nei prieš tai minėti autoriai, atkreipdamas dėmesį ir į Lietuvos ir Lenkijos karaimų bendruomenes. Jis pirmasis pabandė nubrėžti Rytų Europos karaimų savivokos formavimosi gaires,⁵ analizavo XIX a. vykusius karaimų savivokos formavimosi procesus.⁶ Tačiau už jo tyrimo ribų liko svarbūs – ideologijos formavimosi, jai būdingų elementų atrankos, jos sklaidos – procesai, kuriuos siekiama atskleisti ir išanalizuoti šiame darbe. Tyrimą reikšmingai papildė vieni pirmųjų karaimikos tyrimų Lietuvoje – Jurgitos Šiaučiūnaitės

² D. D.Y. Shapira, “Tendencies and Agendas in Turkic –Karaites and Karaite – related studies in Eastern Europe in 20th Century”, *PINKAS: Annual of the Culture and History of East European Jewry*, ed. L.Lempertienė, Vol. 1, (2006, Vilnius) N. Schur, *History of the Karaites*, (1992, Frankfurtas prie Maino).

Dan Shapira, *Avraham Firkowicz in Istanbul (1830 – 1832). Paving the Way for Turkic Nationalism*, (Ankara: 2003).

T. Harviainen, „Signs of New Life in Karaim Communities“, *Ethnic Encounter and Culture Change. Papers from the Third Nordic Conference on Middle Eastern Studies, Joensuu, 1995* (Bergenas, 1997).

T. Harviainen, „Lietuvos karaimai“, *Istorija*, 2000 m., Nr. XLVI

Г. Аграновсий, “Из истории отношений Тракайских евреев и караимов”, *Евреи в меняющемся мире IV.*, (2005, Ryga)

О. Белый, “Обзор архивных документов по истории караимской общины Крыма в первой половине XIX века”, *Крымский музей* (1995–1996.)

³ R. Freund, *Karaites and dejudaization. A historical Review of an Endogenous and Exogenous Paradigm*, (1991, Stokholmas).

⁴ Philip E. Miller, *Karaite Separatism in Nineteenth-Century Russia: Joseph Solomon Lutski's Epistle of Israel's Deliverance*, (1993, Niujorkas).

⁵ M. Kizilov, “Between the Jews and the Khazars: the formation of the ethnic identity and historical views of the East European Karaites in the general context of European history from the late eighteenth century until today”, *Pinkas: Annual of the Culture and History of East European Jewry*, ed. L.Lempertienė, Vol. II, (2008, Vilnius).

⁶ M. Kizilov, “Social adaptation and manipulation with self-identity: Karaites in Eastern Europe in Modern times”, *Karaites in Eastern Europe in the Last Generations, Proceedings of the First International Karaite colloquim* (2008, Jerusalem), in print.

M. Kizilov, „The Arrival of the Karaites (Karaims) to Poland and Lithuania: A Survey of Sources and Critical Analysis of Existing Theories“ *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 12 (2003 / 2004).

M. Kizilov, „Faithful Unto Death: Language, Tradition, and the Disappearance of the East European Karaite Communities“, *East European Jewish Affairs* Vol.36 No.1 (2006, Londonas);

M. Kizilov, „Karaites in North-Eastern Europe: The Karaite Community of Troki between the Two World Wars“, *Orient als Grenzberreich. Proceedings of the Deutscher Orientalistentag* (2007, Veisbadenas) (in print);

M. Kizilov, *Karaites through the Travelers' Eyes. Ethnic History, Traditional Culture and Everyday Life of the Crimean Karaites According to Descriptions of the Travelers*, (2003, Niujorkas);

M. Kizilov, *The Karaites fo Galicia: An Ethnoreligious Minority Among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772 – 1945*, (2008);

– Verbickienės⁷ ir Tamaros Bairašauskaitės⁸ darbai, padedantys atskleisti sąvokų „žydai“, „žydai – karaimai“, „karaimai“ (*Żydzi Trockie, Judeorum Trocensium, Żydzi-karaimy, karaimy*) vartojimo šaltiniuose problematiką bei jų ryšį su karaimų savivokos formavimosi procesu.

Antrąją karaimų savivokos tyrimui svarbios istoriografijos grupę sudaro karaimų istorijai bei teisinei padėčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau - LDK) skirti darbai⁹ bei žydų padėties Rusijos imperijoje tyrimai.¹⁰ Šių dviejų segmentų santykis labai netolygus – LDK problematikai skirtų darbų yra vos keletas, o karaimų padėtis juose aptarta fragmentiškai. Vis dėlto paminėtinas kompleksiškas J. Šiaučiūnaitės - Verbickienės trijų nekrikščionių bendruomenių – žydų, totorių, karaimų – teisinės padėties ir socialinio statuso tyrimas, vienintelis plačiau aptaręs mus dominančią temą.¹¹ Tuo tarpu „Žydų klausimo“, su kuriuo tiesiogiai buvo susiję karaimai, Rusijos Imperijoje tyrimai istoriografijoje labai išplėtoti. Iš daugybės įvairius „Žydų klausimo“ aspektus nagrinėjančių darbų verta paminėti solidžias, kompleksiškas šį reiškinį apratusias studijas – Džono D. Kliero (John Doyle Klier) darbus.¹²

Trečiąją istoriografijos grupę sudaro savivokos, tapatybės formavimąsi aptariantys darbai¹³. Šioje grupėje reikšmingiausias monumentalus Benedikto Anderseno (Benedict Anderson)

⁷ V. Šiaučiūnaitė – Verbickienė, „Ką rado Trakuose Žiliberas de Lanua, arba kas yra Trakų žydai“, *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 7, (1999, Vilnius).

⁸ T. Bairašauskaitė, „Apibrėžimo ir Tapatumo kolizija: Lietuvos karaimų socialinio statuso klausimu XIX amžiaus pirmojoje pusėje“, *Lituanistika*, Nr. 1 (65) (2006, Vilnius).

⁹ J. Šiaučiūnaitė – Verbickienė, „Jė/svetimi apie mus/savus. Sugyvenimo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenėje realijos“ *Kultūrologija*, Nr. 10, (2003, Vilnius);

V. Raudeliūnas, R. Firkovičius, „Teisinė karaimų padėtis Lietuvoje (XIV – XVIII a.)“, *Socialistinė teisė*, Nr. 4. (1975, Vilnius).

D. Troskovaitė, „Periferinės karaimų bendruomenės. Centro ir periferijos įtakos pasidalijimas XVII – XVIII amžiais“, *Orietas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai* (Vilnius, 2008);

G. Hundert, *Lenkijos ir Lietuvos žydai aštuonioliktame amžiuje: Naujųjų laikų genealogija*, (2006, Vilnius);

D. Karvelis, „Žydai, karaimai ir totoriai Radvilų Biržų kunigaikštystėje XVI a. pab. – XVII a. pirmojoje pusėje“, *Žiemgala*, Nr. 2. (2002);

D. Karvelis, „Religinės ir tautinės mažumos Radvilų Biržų kunigaikštystėje“, *Biržų istorijos apybraižos*, (2006 m.).

¹⁰ S. Ury, „On the Gallows“. The “Politics of Assimilation” in Turn – of the Century Warsaw”, *POLIN: Studies in Polish Jewry*, Vol. 20: Making Holocaust Memory, ed. G.N. Finder, N. Aleksion, A. Polonsky, J. Schwarz, (2008, Oksfordas)

K. Zieliński, „Relations between Jews, Poles and Russians at the beginning of the World War I (1914 – 1915)“, *PINKAS: Annual of the Culture and History of East European Jewry*, ed. L. Lempertienė, Vol. 2, (2008, Vilnius)

The Vanished World of Lithuanian Jews, ed. A. Nikžentaitis, D. Staliūnas (2004, Amsterdamas, Niujorkas)

D. Grinberg, „Problem Żydowski w Europie XIX wieku“, *Studia Judaica* 3, No. 2 (6) (2000, Varšuva)

¹¹ J. Šiaučiūnaitė – Verbickienė, *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sambūvio aspektai*, (2009, Vilnius).

¹² J. D. Klier, *Imperial Russia's Jewish question 1855-1881*, (1995, Londonas).

Д. Д. Клиер, *Россия собирает своих евреев*, (2000, Москва).

J.D. Klier, „Zhid: Biography of a Russian Ephtitet“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 60, No. 1 (1982, Londonas).

¹³ V. Berenis, *Kultūros intarpai istorijoje*, (2007, Vilnius);

studija¹⁴, leidęs pritaikyti jo nacijos formavimosi modelį karaimų etninės grupės susiformavimo procesui aptarti. Kartu tai leido nustatyti bendrųjų nacionalizmo formavimosi procesų įtaką karaimų etninės tapatybės susiformavimui.

Paskutinioji istoriografijos darbų grupė išsiskiria savo specifiškumu. Pagrindinis juos vienijantis veiksnys – XX a. pirmosios pusės karaimų ideologų suformuotos etninės koncepcijos recepcija akademinuose tyrimuose.¹⁵ Šiai grupei priskirtini savo turiniu ir apimtimi skirtingi darbai, kurių svarbiausi šiam tyrimui prieš dešimtmetį pasirodęs Halinos Kobeckaitės darbas „Lietuvos karaimai“¹⁶ bei neseniai išleista Stefano Gansiorovskio (Stefan Gańsiorowski) monografija „Karaimai Lietuvoje ir Karūnoje XV – XVIII amžiais“.¹⁷ Nors pastaroji itin vertinga publikuojamais šaltiniais, manytina, kad autoriaus išvados ateityje bus pakoreguotos platesnių tyrinėjimų. Karaimų savivokos tyrimams šie darbai pasitelkiami kaip šaltiniai, kuriuose atsiskleidžia modernios karaimų savivokos formavimosi rezultatas ir jo nekritiškas vertinimas šiuolaikiniuose karaimistikos tyrimuose.

Šaltiniai. Karaimų savivokos formavimosi procesas apėmė visas bendruomenės gyvenimo sritis – vidinę organizaciją, kultūrinę veiklą, religines tradicijas ir net santykius su dominuojančia visuomene. Dėl šios priežasties šaltiniai, leidžiantys mums rekonstruoti minėto proceso eigą bei rezultatus, savo pobūdžiu yra labai įvairūs ir juos skirtingai į dvi – publikuotų bei nepublikuotų¹⁸ – grupes nebūtų pakankamai atskleistas jų turinys bei reikšmė šiam tyrimui. Todėl buvo pasirinktas sąlyginis jų grupavimas į:

A. Avidonienė, R. Bistrickas, „Nacionaliniai stereotipai Vilnijos krašte ir grupinis favoritizmas“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Psichologija* Nr. 11 (1991, Vilnius).

¹⁴ B. Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, (1999, Vilnius);

N. Kasatkina, T. Leončikas, *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*, (2003, Vilnius);

Y. Pleseraud, *mažumos. Tautinių ir etninių mažumų studijų įvadas*, (2006, Vilnius).

¹⁵ S. Szyszman, *Karaizmas*, (2000, Vilnius)

Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas, sud. V. Čekmontas, K. Firkavičiūtė, V. Kiškienė, P. Lavrinec, I. Lempertas, N. Morozova, G. Potašenko (Vilnius, 2001).

Serajos Šapšalo karaimiškos rinkinys, sud. Žygintas Bučys, (2003, Vilnius).

A. Dubinski, *Caraitica. Prace karaimoznawcze*, (1994, Warszawa);

A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miškinis, *Trakų miestas ir pilys*, (1991, Vilnius).

¹⁶ H. Kobeckaitė, *Lietuvos karaimai* (1997, Vilnius).

¹⁷ S. Gańsiorowski, *Karaimi w Koronie I na Litwie w XV – XVIII wieku* (Krokuva – Budapeštas, 2008).

¹⁸ Nepublikuoti šaltiniai saugomi Lietuvos mokslų akademijos rankraščių skyriuje (toliau – LMAB RS) Karaimų bendruomenės (F. 301) ir Serajos Šapšalo (F. 143) fonduose, Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) Religinių reikalų ir Liaudies švietimo ministerijos fonde (F. 51), Lietuvos valstybės istorijos atchyve (toliau – LVIA) F. 378 BS, Lietuvos istorijos instituto bibliotekos (LIIB) rankraščių fonde (F. 7).

1. Karaimų bendruomenės sudarytus dokumentus, kurie apima bendruomenės narių tarpusavio korespondenciją,¹⁹ paskirų narių prašymus valstybinėms institucijoms,²⁰ bendruomenės susirinkimų protokolus²¹, karaimų padėties Lenkijoje įstatymo projektų svarstymus,²² bei kitus bendruomenėje sudarytus dokumentus.²³ Šie šaltiniai buvo labai vertingi išryškinant bendruomenėje kilusias diskusijas, kurias paskatino siekis prisitaikyti prie kintančių gyvenimo aplinkybių bei to pasakoje vykusias reformas, įtakojuusias modernios karaimų savivokos formavimąsi, racionalios, ideologiškai išbaigtos etninės kilmės koncepcijos susidarymą. Kartu minėti dokumentai padėjo atskleisti karaimų pastangas paskleisti ir įtvirtinti sau palankų, bendruomenės narių suformuotą, visuomenės ir valdžios požiūrį į save.
2. Ne karaimų bendruomenėje sudarytus, tačiau su ja tiesiogiai susijusius dokumentus. Tai daugiausia teisinę bendruomenės padėtį reglamentavę privilegijos²⁴, įstatymai²⁵, nutarimai²⁶. Šiai grupei priskirtini ir kiti, teisiniu požiūriu mažiau reikšmingi, tačiau valstybės požiūrį į karaimų bendruomenę iškalbingai liudijantys dokumentai.²⁷ Šie šaltiniai, nors ir nėra betarpiškai susiję su modernios karaimų savivokos formavimosi procesu, šiam tyrimui yra svarbūs dėl keleto priežasčių. Pirma, jie padėjo identifikuoti bendruomenės išgyvenimo dominuojančioje visuomenėje problemas bei jų sprendimo paieškas. Antra, remiantis karaimų

¹⁹ LMAB RS F. 143: EmanuelisKobeckis Serajai Šapšalui, b. 364; Aleksandras Mardkovičius S. Šapšalui b. 466, 467, 127; Samuelis Bobovičius S. Šapšalui b. 182, 511; Zarachas Zarachovičius S. Šapšalui, b. 511, 723, 724;

²⁰ Trakų karaimų bendruomenės narių prašymo leisti eiti valstybės tarnybą byla. LVIA F. 378 BS. Ap. 1847, b. 436

²¹ Lenkijos karaimų bendruomenių susirinkimo Haliče 1927 m. protokolas: LCVA F. 51, Ap. 4, b. 79, Panevėžio karaimų bendruomenės susirinkimo protokolas. LMAB RS F. 301, b. 327.

²² Karaimų teisinę padėtį Lenkijoje reglamentuojančio įstatymo projektas (1921-22) LMAB RS F. 143, b. 364; Karaimų teisinę padėtį Lenkijoje reglamentuojančio įstatymo projektas (1928 m) LCVA F. 51, Ap. 4, b. 117, b. 400,

²³ LMAB RS F. 301, B. 70 – A. Ławrynowich priesaika, kad teisingai surašė Naujamiestyje ir apylinkėse gyvenusius karaimus.

Isaak Troki, *Faith Strengthened. The Jewish Response to Christian Missionaries*, (1999, Jeruzalė)

²⁴ Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско – поданных караимов, Санкт Петербург 18406 No. 3; Priviledges to Jews Granted by Vytautas the Great in 1388, ed. S. Lazutka, E. Gudavičius, 1993, Moscow – Jerusalem; 1589 m. Magdeburgo privilegija Biržų miestui – A. Biržys, Biržų apskritis, iš: Lietuvos miestai ir miesteliai; Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai. Trakai T.4 sud. A. Baliulis (Vilnius, 2008).

²⁵ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т.І. Доўнар, У.М. Саголін, Я.А. Юхо, 2003, Мінск; Lietuvos Valstybės Konstitucija su paaiškinimais, iš: Lietuvos valstybės konstitucijos, 1989 m., Vilnius;

²⁶ Lenkijos religinių reikalų ir liaudies švietimo ministerijos raštas karaimų bendruomenei kurioo skiriama dotacija metams. LCVA F. 51, Ap. 4, b. 79; Preliminarus karaimams skirtos dotacijos skyrimo raštas, LCVA F. 51, Ap. 4, b. 117, Leidimas naujai išrinktam hachamui įvažiuoti į Lenkijos teritoriją LCVA F. 51, Ap. 4, b. 79.

Biržų dvaro teismo knygos. 1620 – 1745 m., sud. V. Raudeliūnas, R. Firkovičius (1982, Vilnius)

²⁷ Karaimų vyriausiojo dvasininko – hachamo priesaikos tekstas, sudarytas Lenkijos Religinių reikalų ir švietimo ministerijos. LCVA F. 51, Ap.4, b. 117.

padėtį valstybėje (nepriklausomai nuo laikotarpio) nusakančiais teisės aktais pavyko nustatyti ekonominius ir socialinius savivokos formavimosi procesą paskatinusius postūmius.

3. Serajos Šapšalo veiklos dokumentus. Tai savo apimtimi ir turiniu plačiausia šaltinių grupė, tiesiogiai susijusi su karaimų bendruomenės vyriausiojo dvasininko – hachamo – asmeniu. Aktyvi ir įvairiapusė jo veikla tapo vienu pagrindinių karaimų savivokos susiformavimo veiksnių, tad tyrimui svarbius Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos (LMAB) Rankraščių skyriuje (RS) S. Šapšalo fonde (F. 143) ir Lietuvos istorijos instituto bibliotekos (LIIB) rankraščių fonde (F.4) saugomus dokumentus galima skirti į kelias grupes: asmeninę korespondenciją²⁸, pastoracines kalbas²⁹, mokslo darbų ir straipsnių rankraščius³⁰, (auto)biografijas³¹ bei kitus asmeninius dokumentus³². Šie unikalūs ir vertingi dokumentai dar nebuvo sulaukę mokslininkų dėmesio – nei S. Šapšalo mokslinė, nei bendruomeninė veikla nebuvo tyrinėta, asmeniniai šios charizmatiškos asmenybės bruožai iki šiol nėra atskleisti. Karaimų bendruomenėje, kurioje S. Šapšalo veikla paliko giliausią pėdsaką, jo darbai nėra išanalizuoti bei kritiškai įvertinti. Taigi šiame tyrime S. Šapšalo rankraštinis palikimas plačiau pasitelkas pirmą kartą.

Atskiro dėmesio susilaukia bene aktualiausias karaimistikos studijoms darbas – Jakobo Mano (Jacob Mann) šaltinių publikacija³³, kurią papildo nuosekli ir sistemiška jų analizė. Svarbu pažymėti, kad jo publikuojamų šaltinių chronologinės ribos apima XVII – XIX amžių, ne mažiau platus ir tematinis jų spektras – karaimų ir žydų bendruomenių tarpusavio korespondencija, asmeniniai karaimų laišakai, žydų savivaldos institucijos – Vaado – nutarimai ir kt. Lietuvos istoriografijoje ši studija nėra plačiau pristatyta, manytina, dėl kalbinių kliūčių. Šaltiniai joje publikuojami hebrajų kalba.³⁴

²⁸ Totorių mečetės statybos Varšuvoje draugija S. Šapšalui, b. 404, 407, 477; Feliksas Maleckis S. Šapšalui, b. 459; Sofija Grigulevič S. Šapšalui b. 295; Samulevičius S. Šapšalui, b. 582

²⁹ LMAB RS F. 143, b. 1001, S. Šapšalo pastoracinių kalbų tekstai.

³⁰ Keleto S. Šapšalo mokslo darbų rankraščiai saugomi Lietuvos istorijos instituto bibliotekoje (LII), F. 4, b. 127, (1952 m.), b. 128 (1953 m.), b. 129, b. 130 (1952 m.), 181 (1949 m.), b. 208 (1935), bei LMAB RS F. 143, b. 825, 826

³¹ S. Šapšalo biografija LCVA F. 51, Ap. 4, b. 117; autobiografijos LMAB RS F. 143, b. 9a

³² Atsiliepiamas apie S. Šapšalą (laikraščio iškarpa) LMAB RS F. 143, b. 408; Totorių mečetės statybos Varšuvoje draugijos nario pažymėjimas LMAB RS F. 143, b. 143; Veros Ogiz – Šapšal biografija LMAB RS F. 143, b. 9a

³³ J. Mann, "Karaica", *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Vol 11 (1935, Philadelphia)

³⁴ Dėkoju kolegei Juditai Neverauskaitei už pagalbą verčiant dokumentus.

Svarb8s karaimų savivokos formavimuisi, jos įsitvirtinimui bei sklaidai tiek bendruomenėje, tiek už jos ribų buvo jų palyginti gausiai leisti **periodiniai leidiniai**.³⁵ Svarbiausi ir skirtingą bendruomenių savivokos formavimosi kelią geriausiai atskleidžiantys - Panevėžyje leistas žurnalas *Onarmach* („Pažanga“), bei Vilniuje ėjęs *Myśl Karaimska* („Karaimų mintis“). Pirmą kartą atlikus nuoseklesnę šių dviejų periodinių leidinių apžvalgą, buvo išskirtos dvi karaimų savivokos formavimosi dimensijos – užčiuoptas lūžis, įvykęs XX a. 3 – 4 dešimtmečiais, kai Lenkijos bendruomenė ėmė nuosekliai skleisti naująją karaimų tapatybę pristatančią informaciją bei pavėluotas šios tapatybės įsitvirtinimas Panevėžio bendruomenėje.

Tyrimo tikslai:

1. Nustatyti pagrindines priežastis bei postūmius, paskatinius modernios karaimų savivokos formavimąsi.
2. Nustatyti pagrindinius modernią karaimų savivoką formavusius ideologus, išanalizuoti jų sukurtos ideologijos esminius bruožus bei jos veikimą.
3. Rekonstruoti modernios karaimų savivokos klostymosi procesą.

Siekiant realizuoti išsikeltus tyrimo tikslus numatyti šie tyrimo uždaviniai:

1. Identifikuoti priežastis, paskatinius pirmuosius karaimų bandymus išskirti save iš kitų bendruomenių kaip atskirtą, autonomišką grupę.
2. Aptarti išgyvenimo dominuojančioje visuomenėje poreikį kaip vieną iš karaimų savivokos formavimosi postūmių.
3. Nustatyti modernios karaimų savivokos formuotojus, jų veiklos priežastis, būdus bei rezultatus.
4. Išskirti esminius modernios karaimų savivokos segmentus, jų tarpusavio sąveiką bei simbolius, per kuriuos ji reiškėsi.
5. Išsiaiškinti naujos karaimų savivokos sklaidos būdus, priemones, mastus.

³⁵ „Onarmach“ („Pažanga“) leidžiamas 1934 – 1939 karaimų kalba, Panevėžys, red. Mykolas Tinfovičius (Tinfavičius) (išėjo trys leidinio numeriai); „Myśl Karaimska“ („Karaimų mintis“), leidžiamas 1924 – 1939 lenkų kalba, Vilnius, red. Ananjasz Rojecki (1924 – 1929), Ananjasz Zajączkowski (1929 – 1939) (išėjo dvylika leidinio numerių); „Karaj Awazy“ („Karaimų balsas“), leidžiamas 1931 – 1938, išėjo dvylika numerių karaimų kalba, Galičo – Volynės dialektu, Luckas, red. Aleksandr Mardkovicz; „Sahyszymyz“ („Mūsų mintis“), leidžiamas 1927 m, išėjo tik vienas numeris rusų kalba, Vilnius, red. Owadij Pilecki; „Dostu Karajjyn“ („Karaimų draugas“), leidžiamas 1930 – 1934 lenkų, vėliau – karaimų kalba (du paskutiniai numeriai), Trakai, red. Zarach Firkowicz, Symon Kobecki, Vladimirz Zajączkowski (išėjo trys leidinio numeriai)

6. Nustatyti naujos karaimų tapatybės etninių bruožų konceptualizavimo ir atrankos principus.
7. Nustatyti ryšį tarp modernios karaimų tapatybės ir šiandienos karaimų savivokos.

Tyrimo metodai. Atliekant karaimų savivokos formavimosi tyrimą, plačiausiai taikytas istoriografijos analizės bei šaltiniotyros metodai, leidę nustatyti pirmuosius karaimų bandymus išskirti save iš kitų bendruomenių kaip atskirtą, autonomišką grupę, aptarti įsigyvenimo dominuojančioje visuomenėje poreikį bei nustatyti modernios karaimų savivokos formuotojus, jų veiklos priežastis, būdus bei rezultatus. Ne mažiau svarbus, istoriografijoje kiek rečiau naudojamas tyrimo metodas – grožinės literatūros analizė ir interpretacija, kuri padėjo išskirti esminius modernios karaimų savivokos segmentus, jų tarpusavio sąveiką bei simbolius, per kuriuos ji reiškėsi, bei iš dalies nustatyti ryšį tarp modernios XX a. susiformavusios karaimų tapatybės ir šiandienos karaimų savivokos. Statistinio metodo taikymas, nors šiame tyrime pasitelktas ribotai, leido nustatyti naujos karaimų savivokos sklaidos periodiniuose leidiniuose mastą. Komparatyvinis metodas padėjo atskleisti karaimų savivokos formavimosi skirtumus dviejų valstybių – Lietuvos ir Lenkijos – karaimų bendruomenėse.

Darbo struktūra. Darbą sudaro įvadas, trys skyriai, išvados, literatūros ir šaltinių sąrašai bei priedai. Išsikelti tyrimo tikslai atsispindi darbo struktūroje: pirmajame skyriuje aptartos pagrindinės priežastys bei postūmiai, paskatinę modernios karaimų savivokos formavimąsi. Antrajame skyriuje buvo siekiama pristatyti pagrindinius modernią karaimų savivoką formavusius ideologus bei svarbiausius propaguotos ideologijos bruožus, jos poveikį bendruomenės nariams ir dominuojančiai visuomenei. Trečiojo skyriaus tikslas – rekonstruoti modernios karaimų savivokos klostymosi procesą.

Definicijos. Su tapatybės formavimosi susijusias sąvokas (savivoka, tapatybė, nacionalizmas, etninė grupė) analizavę autoriai³⁶ pateikė įvairias jų interpretacijas, tačiau griežto ir vienareikšmiško tapatybės ar savivokos apibrėžimo, kuris būtų universalus visiems jos formavimosi modeliams aptarti, nėra. Todėl šiame darbe vartojamos sąvokos bus apibrėžiamos sąlygiškai, taikant jas tik šiame tyrime

³⁶ I. Šutinienė, „Lietuvių tautinė tapatybė globalizacijos kontekstuose: raiška ir kaitos tendencijos“, *Filosofija, sociologija*, Nr. 2 (2006, Vilnius) p.18.; A. Avidonienė, R. Bistrickas, „Nacionaliniai stereotipai Vilnijos krašte ir grupinis favoritizmas“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Psichologija* Nr. 11 (1991, Vilnius)

³⁶ B. Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, (1999, Vilnius)
N. Kasatkina, T. Leončikas, *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*, (2003, Vilnius)

aptariamam karaimų savivokos formavimuisi. *Savivoka – tai būdas, kuriuo asmuo (grupė) save suvokia, tuo tarpu tapatybė – apima ne tik asmens (grupės) savivoką, bet ir tai, kaip ją supranta supanti aplinka.* Karaimų atveju formuojantis karaimų savivokai, ideologija buvo skleidžiama ne tik bendruomenės narių, bet ir dominuojančios visuomenės tarpe. Dėl šios priežasties karaimų savivokos ir tapatybės formavimosi procesai vyko išvien, todėl darbe šios sąvokos taikomos lygiagrečiai.

Sudėtingas ir dinamiškas karaimų savivokos formavimosi procesas masina netikėtumais, staigiais posūkiiais ir keistais rezultatais. Noras pažvelgti į šį kontraversišką reiškinių tyrėjo, o ne vertintojo akimis atveria iki šiol istoriografijoje neužfiksuotus fenomenus.

1. KARAIMŲ SAVIVOKOS FORMAVIMOSI TENDENCIJOS IKI XIX PABAIGOS

1. 1. Panašūs, bet skirtingi: pirmas viešas karaimų nuostatų išsakymas

Karaimai – nedidelė etninė grupė, įsikūrusi LDK XIV a. pabaigoje – XV a. Jos savitumas – nekrikščioniška bendruomenė, kurios išpažįstama religija apjungia savyje visų monoteistinių religijų elementus, o kalba, išsaugota šimtmečiais tarpsta tarp kitų, į save nepanašių, patirdama jų įtaką, tačiau išlaikydama jai būdingą archajiškumą. Galų gale, dar XIX a. kilę mokslininkų ginčai dėl karaimų kilmės, iki šiol nesulaukę vienareikšmio atsakymo – skatina jų kultūros, istorijos, socialinio gyvenimo ir prisitaikymo kintančioje istorinėje aplinkoje tyrimus.

Darbų, skirtų karaimų istorijos ir kultūros problematikai XIX a., beveik nėra – fragmentiškų žinių teikia gausi žydu klausimui analizuoti skirta istoriografija, kurioje karaimų klausimas aptariamas kaip sudėtinė jo dalis. Mūsų tyrimui aktualūs socialinio ir kultūrinio karaimų gyvenimo tyrimai dar tik žengia pirmuosius žingsnius. Pirmieji, ėmęsi šios sudėtingos temos per trumpą laiką išanalizavo XIX a. vykusį sudėtingą karaimų atsiskyrimo nuo judėjiškumo procesą³⁷ ir pateikė naujų įžvalgų tolimesniems tyrinėjimams. Vis dėlto, šie darbai koncentravosi į praradimo ar, greičiau, atsisakymo eigą bei, iš dalies, jo motyvus, beveik neskirdami dėmesio tolimesniam karaimų savivokos vystymuisi. Šiame darbe analizuojamą karaimų etnonimo ryšį su savivokos formavimosi procesu reikšmingai papildė J. Verbickienės, T. Bairašauskaitės ir D. Klierio tyrimai³⁸, susieję karaimams taikomus etnonimus su jų socialinio gyvenimo aplinkybėmis XIX a., prie kurių šiems reikėjo prisitaikyti.

Būtent gebėjimas prisitaikyti ir kartu išlaikyti savitumą lėmė, kad tokia nedidelė bendruomenė, kurios narių skaičius niekada neviršijo kelių šimtų, sugebėjo išlikti svetimoje aplinkoje. Įsigyvenimo kintančioje aplinkoje būtinybė bei siekis išlikti įtakojo bendruomenės raidą – savivokos formavimąsi, kultūrinės orientacijos kaitą. Amžių bėgyje susiformavo pagrindiniai elementai, kuriuos taikant viena grupė atskyrė save nuo kitos. Karaimų atveju galima išskirti tris pagrindinius kriterijus, kuriais vadovaujantis buvo bandoma nustatyti karaimų priklausymo ar atskirumo nuo kitų grupių laipsnį. Tai:

1. kalba;

³⁷ R. Freund, *Karaites and dejudaiization...* ; M. Kizilov, “Social Adaptation and Manipulation with Self – Identity:...”

³⁸ T. Bairašauskaitė, “Apibrėžimo ir tapatumo kolizija:.....”; J.D. Klier “Zhid: Biography of a Russian Epithet.....”, J. Šiaučiuonaitė – Verbickienė, “Jie/svetimi/ apie mus /savus/”, *Kultūrologija*, t. 10

2. kilmė;
3. religija³⁹;

Daugiakalbėje ir daugiatautėje LDK, kur pirmieji du broožai dėl vyraujančios jų įvairovės nebuvo tokie svarbūs kaip vėliau besiformavusiose imperijose ar nacionalinėse valstybėse, svarbiausia ypatybė, skyrusi vieną grupę nuo kitos buvo religija - egzistavo aiškus LDK visuomenės išsiskyrimas į krikščionis ir nekrikščionis - totorius, žydus ir karaimus. Pastarųjų išpažįstamas karaizmas⁴⁰ – monoteistinė religija, kilusi iš judaizmo ir artima jam – lėmė jų priskyrimą žydams. Valdovų privilegijose⁴¹, Lietuvos Statuto (toliau – LS) straipsniuose⁴², taip pat teismų⁴³, kanceliarijos dokumentuose ir kituose valstybės bei bendruomenei skirtuose dokumentuose jiems apibūdinti buvo

³⁹ XIX – XX a. kiekvieno iš šių kriterijų reikšmė didėjo arba mažėjo priklausomai nuo politinių, socialinių aplinkybių. Kaip rodo atliktas tyrimas, XIX a. reikšmingiausiu iš jų išliko religija, tačiau XX a. pradžioje augant sekularizacijai ir bendruomenei tostant nuo judėjiškų simbolių (III Sk.) išaugo karaimų kalbos, o amžiaus viduryje susiklosčius etninės karaimų kilmės iš chazarų teorijai iki pat šių dienų svarbiausiu tapo kilmės kirtetijus.

⁴⁰ karaizmas remiasi judėjiška tradicija tačiau nepripažįsta Talmudo autoriteto bei yra įtakotas ir viduramžių islamo. Karaizmas plėtojosi VIII – XI a. kaip viena judaizmo krypčių, ilgainiui apjungusi kitas antirabinistines sroves, kol galiausiai XI amžiaus pradžioje, susijungė su ananitais (Anano ben Deivido (VIII a.) pasekėjais) ir suformavę atskirą religinę doktriną pasklido Artimuosiuose Rytuose, Bizantijoje, Šiaurės Afrikoje, o viduramžiais – Rytų Europoje – LDK, Lenkijoje, musulmonų valdomame Krymo kaganate. Karaizmo išpažinėjai yra skatinami patys interpretuoti Įstatymą bei atrasti kelią Dievo pažinimo link. Šioje tradicijoje atsisakoma Talmudo autoriteto ir studijuojant Torą pasikliaujama dviem skirtingais metodais – pažodiniu teksto supratimu bei interpretacijos laisve. Kaip ir kitose monoteistinėse religijose, karaizmo tikėjimo pagrindą sudaro Dekalogas bei Penkiaknygė. Todėl karaimai, kaip ir žydai, švenčia Šabą bei kitas religines šventes, paiso valgymo draudimų. Karaizmo ir judaizmo religinių tradicijų skirtumus lemia Įstatymo interpretavimo ypatumai – pastaroji draudžia maišyti pieno produktus su mėsa, tuo tarpu karaimai Penkiaknygės draudimą „nevirsi ožiuko jo motinos piene“ (Įst. 14, 21) suvokia pažodžiui ir šį draudimą taiko ribotai. Karaizmas aukština asketizmą ir susilaikymą, vengia antropomorfizmo. Net judėjų tradicijai būdingą filakterijų nešiojimo pamaldų metu ir mezuzų kabinimo ant namų durų staktų bei vartų praktiką, kilusią iš pažodinės Pakartoto įstatymo knygos eilučių, kur teigiama: „Prisirišk juos kaip ženklą ant rankos. Tebūnie jie kaip žymė tau ant kaktos. Užrašyk juos ant durų staktos namuose ir ant vartų“ (Įst. 6, 8-9 ir 11, 18 – 20), karaimai suvokia alegoriškai. Toks Toros tekstų supratimas būdingas visai karaizmo tradicijai.“ (pagal: Dovilė Troskovaitė „Karaimai“, *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės enciklopedija*, (ruošama spaudai) Plačiau apie tai: *Karaitė Antology*....

⁴¹ Pirmąją žinomą privilegiją karaimų bendruomenei 1441 metais kovo 27 suteikė didysis kunigaikštis Kazimieras (1440 – 1497). Ši privilegija - tai savitas LDK teisės precedentas, neturėjęs analogų kitose Europos šalyse. Netipišką privilegijos pobūdį lėmė jos turinys – atspirtimi tapo Magdeburgo teisė. Jos suteikimas nekrikščionims tik formaliai apibrėžė jų teisinę padėtį. Privilegija nustatė činčo mokestį valdovo dvarui, bei, didžiajam kunigaikščiui paskyrus, – generalinę rinkliavą. Joje taip pat numatyta skirti karaimams pusę iš vaško liejyklos gaunamų pajamų. Kazimiero privilegija, kurią 1492 metais gruodžio 17 dieną dar kartą patvirtino didysis kunigaikštis Aleksandras (1492 - 1506), o 1507 metais lapkričio 23 dieną - Žygimantas Senasis (1506 - 1548), apibrėžė Trakų karaimų savivaldos principus. Kartu buvo aptariamoms karaimų vaito pareigos, teismo kompetencija bei visuotinių susirinkimų įgaliojimai. Daugeliu atvejų (išskyrus ginčus su krikščionimis ar kaltinimus įvykdžius sunkų nusikaltimą) bendruomenėje kilusius nesutarimus, kaip ir daugelį kitų klausimų, sprendavo vaitas, kurį rinkdavo visuotinis karaimų susirinkimas. Tačiau ši, iš esmės lokalinė, privilegija XVII amžiuje pradėjo galioti visiems Lietuvos karaimams, net gyvenantiems miesteliuose arba miestuose, neturėjusiuose Magdeburgo teisės. Tokia iš principo neįmanoma situacija neleido pasinaudoti privilegijoje suteiktomis teisėmis ir sunkino faktinę karaimų padėtį. Plačiau apie tai: “1589 m. Magdeburgo privilegija Biržų miestui...”; J. Mann, “Karaitica”; Сборник старинных грамот.....“ Priviledges to Jews Granted by Vytautas the Great.....”; J.Šiaučiūnaitė – Verbickienė, *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje*;

⁴² Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т.І. Доўнар, У.М. Сатолін, Я.А. Юхо, 2003, Мінск;

⁴³ Biržų dvaro teismo knygos. 1620 – 1745 m., sud. V. Raudeliūnas, R. Firkovičius (1982, Vilnius)

vartojami terminai *Żydzi Trockie, Judeorum Trocensium* ar *Żydzi karaimy*. Tad akivaizdu, kad LDK raštuose sąvoka *żydas* talpino savyje dvi reikšmes ir buvo taikoma tiek žydams, tiek karaimams.⁴⁴ Toks žydų ir karaimų priskyrimas vienai grupei nebuvo be pagrindo – patys karaimai XVII a. bendruomenės sudarytuose vidaus dokumentuose save vadina *Żydzi karaimy*⁴⁵, o žydus rabinistus – tikėjimo broliais.⁴⁶ Ši vartosena išliko ir vėliau – kreipdamiesi į Ketverių metų seimą (1788–1792) ir ieškodami būtų išvengti žydų teisinės ir socialinės padėties reformų, jie prisistatė *żydais - karaimais*.⁴⁷ Nors santykiai tarp šių dviejų bendruomenių svyravo nuo solidarumo iki visiško priešiško⁴⁸, juos vienijo pagrindiniai religinės tradicijos principai ir praktikos, tarpusavio bendravimui, religinėse apeigose bei raštuose vartojama hebrajų kalba. Puikus šių dviejų elementų junginys – karaimo iš Trakų Izaoko Trakiečio (1533 - 1594) polemikos veikalas „Tikėjimo sutvirtinimas“ (Chizzuk emunah 1953), ginantis judaizmą ir kritikuojantis krikščionybę, parašytas hebrajų kalba ir skirtas bendruomenės vidaus vartojimui. Beje, įdomu pastebėti, kad veikalo autorius tekste nei karto nepavartoja karaimo sąvokos.⁴⁹ Tad galima daryti prielaidą, kad bent iki Ketverių metų seimo, karaimai identifikavo save su žydais.

Karaimų ir žydų bendrumą stiprino valstybės vykdyta fiskalinė politika - mokestinėje sistemoje karaimai buvo pavaldūs aukščiausiai žydų institucijai – Vaadui,⁵⁰ kuris be mokesčių klausimų, tapusių pagrindine šių dviejų bendruomenių nesutarimų priežastimi⁵¹, sprendė bendras karaimų ir žydų problemas – buvo priimtas nutarimas, ribojantis ūkinę tarpusavio konkurenciją, vykdavo pasitarimai dėl interesų atstovavimo seimuose ir seimeliuose. Vaado susirinkimuose žydai ir karaimai sprendavo, kaip elgtis iškilus ritualinės žmogžudystės kaltinimams, priimdavo nutarimus dėl nepaklausinių bendruomenių atskyrimo nuo judėjų.⁵²

⁴⁴Gana plačiai žydo sąvokos vartojimą LDK šaltiniuose yra aptarusi J. Šiaučiuonaitė – Verbickienė, *Ką rado Trakuose Žiliberas de Lanua*“

⁴⁵ LMAB RS F. 301, B. 70 – A. Ławrynowich priesaika, kad teisingai surašė Naujamiestyje ir apylinkėse gyvenusius karaimus.

⁴⁶ J. Mann, „Karaitica“ p. 643

⁴⁷ *Materialy do dziejów sejmów czteroletniego* (MDSC), t. 6, (1969, Wrocławas – Varšuva – Krokuvė) nr. 201, p.525.

⁴⁸J. Mann, „Karaitica“ p. 627 - 658

⁴⁹ Isaak Troki, *Faith Strengthened. The Jewish Response to Christian Missionaries*, (1999, Jeruzalė)

⁵⁰ D. Troskovaitė, „Periferinės karaimų bendruomenės.....“

⁵¹ J. Mann, „Karaitica“ p. 627 - 658

⁵² Vienas panašių grasinimų buvo paskelbtas karaimams 1669 metais, Vaado atstovo, dėl laiku nesumokėtų mokesčių, bei dalies išlaidų, kurias patyrė žydų shtadlanas (bendruomenės paskirtas atstovas santykiuose su valdovais ir valdžios institucijomis, kuriam už šias paslaugas yra mokama), vykdamas į seimą, kuriame Mykolas Kaributas Višnioveckis buvo karūnuotas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu ir Lenkijos karaliumi. Taigi, minėto atstovo grasinimas skamba taip: „jei jūs nesumokėsite į priekį to, kas jums priklauso (...), būkite tikri, kad mes paprašysime visų kongregacijų ir bendruomenių paskelbti jums nuožmų herem, kad niekas su jumis neprekiuotų, sėdėtų per keturis uolekčius⁵² nuo jūsų, nekalbėtų su jumis ir net neduotų jums malkų nakčiai. (...) esame pasiruošę apskusti jus valstybės išdui, kaip vengiančius mokėti mokesčius.“ (J. Mann, „Karaitica“ p. 638)

Tačiau Apšvietos epochoje ėmus kelti visuomenės ir tautos problemas, nykstant feodalizmui atsirado poreikis apsvarstyti ir žydų – kurie dėl bendruomenės gausos ir ūkinės veiklos buvo svarbia daugelio Europos valstybių dalimi – padėties klausimą. Jų uždarumas, atskirumas nuo dominuojančios visuomenės, savitas gyvenimo būdas ir religija buvo priešprieša vienalytės, vienodos teisės gyventojams pripažįstančios valstybės idėjoms. Taigi, norėdami integruoti žydus į tokią visuomenę, valdantysis elitas ėmėsi reformų – bankrutuojant bendruomenei 1764 m. buvo panaikinta žydų savivalda – Vaadas, mokesčius ėmė paskirstyti ir administruoti valstybė, o ne bendruomenės, kaip buvo iki tol.⁵³ Po šios reformos karaimų santykiai su žydais tapo nebe tokie intensyvūs, nes nebeliko institucijos, kurioje vieningai būtų sprendžiami abiemis bendruomenėms svarbūs klausimai. Savivaldos panaikinimas buvo pirmasis žingsnis, po kurio sekė kiti – siekdami integruoti žydus į visuomenę, Ketverių metų seimas ėmėsi svarstyti luomo suteikimo jiems galimybes. Reformų svarstymuose išreikštos žydų integravimo į visuomenę idėjos dėl pasikeitusių politinių aplinkybių taip ir liko neįgyvendintos. O ir patys žydai, pripratę prie ilgus amžius besitęsusių savo padėties valstybėje netroško permainų.⁵⁴ Neabejotinai, šie pokyčiai būtų palietę ir karaimų bendruomenę, kurios teisinė padėtis leido likti visuomenės pokyčių nuošalyje ir prisitaikyti kaskart užsitikrinant naujas privilegijas. Iškilus grėsmei netekti galimybės patiems įtakoti savo statuso kaitą, karaimai ėmė ieškoti išėties iš sudėtingos ir potencialiai pavojingos situacijos. Tai buvo postūmis atsirasti pirmiesiems bandymams atsiriboti nuo žydų. Drąsos įkvėpė ir pavyzdžiu tapo sėkmingas 1774 m. karaimo Izaoko Solomonovičiaus iš Haličo Austrijos - Vengrijos imperijoje prašymas sumažinti santuokos mokesčių, nes jis „nėra žydas, o valstietis“.⁵⁵ Tai buvo pirmas žinomas viešas tekstas, kuriame karaimai bandė deklaruoti savo atskirumą nuo žydų. Ši peticija sulaukė neregėtos sėkmės – Izaokui buvo sumažintas ne tik šis, bet ir pagalvės mokesčiai. Tokį palankų sprendimą galėjo lemti ir asmeninė kaizerio Juozapo II (1741 - 1790) nuomonė, įtakota kelionėje po naująsias imperijos valdas išgirstų teigiamų atsiliepimų apie Galicijoje gyvenusius karaimus.⁵⁶ Dar tais pačiais 1774 m imperatorė Marija Teresė išleido ediktą, išlaisvinanų karaimus nuo žydams taikomų suvaržymų⁵⁷, o 1790 m. jų teisės buvo sulygintos su krikščionių.⁵⁸ Abiejų tautų respublikos karaimų peticija Ketverių metų seimui nebuvo sėkminga – dėl užtrukusių žydų padėties klausimo svarstymų bei įvykusių II-ojo ir III-ojo Lenkijos – Lietuvos

⁵³ J. Mann, "Karaitica" p. 626 - 655

⁵⁴ Plačiau apie tai: J. Šiaučiūnaitė – Verbickienė, *Žydai Lietuvos didžiosios kunigaikštijos visuomenėje....*

⁵⁵ J.Kerniel, *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II*, (1985, Gerlingen), p. 291 - 293

⁵⁶ J.Kerniel, *Die Toleranzpolitik...* p. 291

⁵⁷ Austrijos imperijoje žydai mokėjo mėsos, žvakių, namų mokesčius, jiems galiojo įvairūs apribojimai.

⁵⁸ M. Kizilov, "Social adaptation and manipulation with self-identity:...."

padalijimų, ji nesulaukė platesnio atgarsio valstybėje. Vis dėlto, šiame kreipimesi⁵⁹ pirmą kartą išryškėja pagrindiniai argumentai, kuriais karaimai atskiria save nuo žydų. Pirmiausia, tai religinių apeigų skirtumai – savos sinagogos, kapinės, dvasininkai.⁶⁰ Antra, tai ūkinė veikla – karaimai dirba žemę, suprask, verčiasi kaip krikščionys, ne kaip žydai. Ir trečias argumentas, kuris vėlesniais amžiais bus itin išplėtotas ir sureikšmintas siekiant atskirumo nuo žydų – kalba – „hebrajų raštą religijai naudojame, o tarpusavyje šnekamės turkiškai“⁶¹. Tačiau nepaisant suvokto atskirumo nuo žydų rabinistų, karaimai šiame kreipimeši vadina save „žydais – karaimais“. Galima daryti prielaidą, kad jų siekis atsiskirti, nors tapo karaimiškos savivokos formavimosi užuomazga, turėjo grynai praktinį pobūdį.

Išanalizavus istoriografiją, kurioje aptariami esminiai žydų padėties pokyčiai griūvant Lenkijos – Lietuvos Respublikai bei tolesnė jos raida Rusijos imperijoje⁶², galima išskirti priežastis, lėmusias „Žydų klausimo“, o tuo pačiu ir karaimų padėties valstybėje aktualumą:

1. Pasikeitusi politinė situacija nebuvo palanki žydams ir karaimams – Rusijos imperijoje iki XVIII a. pabaigos žydai sudarė tik negausią gyventojų dalį, daugelis jų buvo keliaujantys pirkliai, todėl apibrėžti jų padėtį valstybėje iki tol nebuvo būtinybės. Ji atsirado tik prijungus pasidalintas teritorijas, todėl žydų klausimas tapo viena aktualiausių Imperijos problemų.
2. Apšvietos epochos, Prancūzijos revoliucijos įtakotas tautinio nacionalizmo plitimas skatino integruoti nekrikščionis į visuomenę. Tačiau siekis sukurti ją vienalytę geriausiu integravimo būdu nurodė asimiliaciją.
3. Smarkiai išaugus imperijos teritorijai, vienintelis būdas ją išlaikyti buvo prijungtų žemių gyventojų įtraukimas į jau egzistuojančias visuomenės struktūras taip didinant centralizuotą jų kontrolę.

Sekant LDK susiklosčiusia tradicija, karaimų padėtis valstybėje tapo sudėtine „Žydų klausimo“ dalimi. Jau po pirmojo Lenkijos – Lietuvos padalijimo, 1785 m. žydai buvo pradėti integruoti į Rusijos imperijos miestiečių luomą, vėliau – 1796 m. šis luomas pradėtas įjungti į Imperijoje egzistavusias visuomenės struktūras. Procesas nebuvo labai sklandus dėl daugelio priežasčių⁶³, jį dar labiau sunkino

⁵⁹ *Materialy do dziejów sejmów czteroletniego*, nr. 102, p.525

⁶⁰ Buvo išreikšta tam tikra priešštata karaimų pozicijai, kad „žydai [yra] mūsų [karaimų] tikėjimo broliai“ (J. Mann, „Karaitica“ p. 643)

⁶¹ *Materialy do dziejów sejmów czteroletniego*, p. 525

⁶² J. Šiaučiūnaitė – Verbickienė, *Žydai Lietuvos didžiosios kunigaikštijos visuomenėje....* J.D. Klier *Imperial Russia's Jewish question 1855-1881...*

⁶³ Plačiau: J.D. Klier, *Jewish Question in imperial Russia*

suvaržymai, kuriais buvo bandoma panaikinti žydų bendruomenės kitoniškumą, uždaramą, atskirumą nuo visuomenės. Kaip teigia M. Kizilovas, „vienas pagrindinių veiksnių, kuris trukdė Rytų Europos žydams integruotis į krikščionišką Europą, be svetimos jų kalbos (jidiš), besiskiriančios aprangos, išvaizdos, savitos kultūros ir kitų veiksnių, buvo jų prisirišimas prie judaizmo, religijos, kuri buvo suvokiama kaip svetima ir neteisinga. Kaip žinoma, Talmudas, svarbi žydų rabinistų religinės tradicijos dalis, išprovokavo itin nuožmią krikščionių mąstytojų ir to meto valstybės reakciją“.⁶⁴ Kaip atsakas į šiuos judėjų bruožus valstybėje radosi vis didesnis antisemitizmas, skatinęs stiprinti apribojimus ir prievarta išprausti žydus į visuomenės normas. Todėl Rusijos imperijos politika žydų atžvilgiu nebuvo palanki – nuo 1791 metų žydams leista gyventi tik sėslumo ribose, kurios, nuolat besiplėsdamos, 1835 metais tapo bemaž tokios, kaip Imperijos prisijungta Lietuvos – Lenkijos valstybės dalis.⁶⁵ Sėslumo ribos trukdė žydams laisvai gyventi ir prekiauti Imperijoje, todėl šioje zonoje jų koncentracija žymiai padidėjo, ko pasekoje stiprėjo tarpusavio konkurencija versluose, didėjo skurdas. Maža to, dar 1794 metais buvo įvesti dvigubi mokesčiai; 1827 m. pradėta taikyti rekrutų prievolė.⁶⁶ Šie nutarimai turėjo galioti ir karaimams, tradiciškai suvokiant juos esant žydais.

Svarstant žydų reformų klausimą LDK įgyta patirtis pastūmėjo karaimus ieškoti būdų šiems suvaržymams išvengti. Tam buvo pasitelkta jau išbandyta taktika – peticija, kuria buvo bandoma argumentuoti savo atskirumą nuo žydų ir įrodyti, kad minėti suvaržymai jiems neturi būti taikomi. Pagrindiniu argumentu, brėžiant atskirumą nuo žydų buvo religinės tradicijos skirtumai – tačiau perėmę krikščionišką retoriką⁶⁷ ir argumentaciją apie save kaip „teisingus žydus“, kurie „nedalyvavo“ nukryžiuojant Kristų ir nepripažįsta Talmudo, karaimai, vis dėlto, išlaikė judėjišką savivoką. Tačiau šių argumentų, per sėkmingas diplomatines kampanijas pristatytų Imperijai, pakako, kad valstybės politika karaimų atžvilgiu taptų palankesnė nei žydams – buvo panaikinti iki tol taikyti apribojimai ir suvaržymai. Tokiai požiūrio į karaimus kaitai įtakos turėjo du pagrindiniai veiksniai.

1. Pirma, priešingai nei Lietuvoje, Kryme gyvenantys karaimai buvo pasiturintys, todėl ekonominiai suvaržymai, galėję juos nuskurdinti, nebuvo naudingi Imperijai. Tai iš dalies

⁶⁴ M. Kizilov, *The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority Among the Ashkenazim*, ... p. 242

⁶⁵ J.D. Klier, *Jewish Question in imperial Russia* ... p. 220

⁶⁶ Д.Д. Клиер, *Россия собирает своих евреев...*, с. 247

⁶⁷ Reformacijos laikotarpiu Europoje kilo susidomėjimas karaimais. Protestantai juos laikė idealiais žydais – žydais, kurie laikėsi nesugadinto „sola scriptura“ tikėjimo. Plačiau apie tai: S. Berti „Erudition and Religion in the Judeo – Christian Encounter: The Significance of the Karaite Myth in Seventeenth – Century Europe”, *Hebraic Political Studies*, Vol. 1, No.1, 2005, p. 110 - 120

paaiškina faktą, kad Krymo karaimams apribojimai buvo panaikinti žymiai anksčiau nei kitiems karaimams, gyvenusiems dabartinės Lietuvos ir Lenkijos teritorijose.

2. Antrasis argumentas, kurį pasiūlė patys karaimai ir kuriuo išmoningai norėjo pasinaudoti Rusija, buvo jų antitalmudinis judaizmas. Valstybė siekė panaudoti karaimus antižydiškai propagandai, pateikti juos žydams kaip sektiną integravimosi į visuomenę pavyzdį.

Sėkminga politinė karaimų veikla tapo vienu reikšmingiausių postūmių jų etninės savivokos formavimosi procesui įsibėgėti. Ne mažiau įtakos turėjo ir bendros nacionalizmo formavimosi Europoje idėjos – kiekviena tauta, etninė ar religinė grupė siekė išsiskirti iš kitų, pabrėžti savo unikalumą, įtvirtinti teisę vadintis atskira tauta/bendruomene. Ne išimtis ir karaimai, nuo pat įsikūrinimo LDK jie priklausė didesnei – žydų – bendruomenei, kurioje buvo integruoti, tačiau tuo pat metu jautėsi menkesni, nes sudarė mažumą, kuri nuolat stengėsi įgyti daugiau svarbos sprendžiant abiejų bendruomenių problemas.⁶⁸ Siekdami įgyti privilegijuotą padėtį Rusijos imperijoje, karaimai ne tik norėjo palengvinti ekonominį ir socialinį bendruomenės gyvenimą, bet ir įgyti savo bendruomenės pripažinimą. Tam reikėjo pagrįsti savo atskirumą nuo žydų.⁶⁹ Pirmasis žmogus, kuriam buvo patikėta surinkti duomenis apie Kryme gyvenusių karaimų istoriją, jų atvykimą bei protėvius buvo istorikas mėgėjas Abraomas Firkovičius (1787 – 1874). Jo surinkta medžiaga pirmiausia turėjo tarnauti santykiuose su Rusijos imperija, tačiau jos praktinė reikšmė itin išaugo dėl poveikio pačiai bendruomenei – A. Firkovičiaus surinkti duomenys tapo karaimų savivokos formavimosi pagrindu. Daugelis jo bendraamžių jį vadino archeologu dėl jo domėjimosi antkapiais, kasinėjimų kapinėse.⁷⁰ Pats A. Firkovičius priklausė Vilniaus archeologijos draugijai, buvo žinomas mokslininkas, nors jo atradimai buvo vertinami prieštaringai dar jam gyvam esant.⁷¹ Jis buvo pirmasis karaimų mokslininkas, bandęs parašyti karaimų istoriją pasitelkdamas savo surinktus dokumentus, radinius, kapinių tyrinėjimus ir suformavo karaimų kilmės, apsigyvenimo Kryme ir atskirumo nuo žydų rabinistų teoriją, kuri teigė, kad karaimai yra kilę iš ankstyvųjų, iki žodinės tradicijos užrašymo gyvenusių, judėjų – dvylikos dingusių Izraelio genčių, atkeliavusių į Krymą dar prieš Kristaus gimimą ir Talmudo

⁶⁸ Plačiau apie tai: J. Mann, "Karaitica", p. 627 - 697

⁶⁹ Karaimai siekė įrodyti, kad jie skiriasi nuo žydų rabinistų, tačiau jų tikslas nebuvo pasakyti, kad jie ne žydai. Tai atsitiko apie XX amžių, veikiant karaimų hachamui Serajai Šapšalui (apie tai – 2 skyriuje)

⁷⁰ V. Syrokomlė, *Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą*, (1989, Vilnius) p. 58

⁷¹ Ten pat, p. 56 – 85. Nepaisant iki šiol besitęsiančių diskusijų apie jo surinktų šaltinių autentiškumą, jo kolekcija, saugoma Nacionalinėje Rusijos bibliotekoje Sankt Peterburge, yra viena vertingiausių judaikos kolekcijų pasaulyje. Daugiau apie A. Firkovičiaus gyvenimą ir veiklą: Dan Shapira, *Avraham Firkowicz in Istanbul*....

sudarymą. Jie atvertė į karaizmą vietos chazarus, kurie iki tol buvo pagonys, ir perėmė iš jų tiurkų kalbą. Tad Krymo karaimai buvo šių ankstyvųjų judėjų palikuonys, kurie X – XI amžiais pasklido artimuosiuose Rytuose.⁷² Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad šioje teorijoje svarbiausiais bruožais, kurie skiria karaimus nuo kitų, šiuo atveju žydų rabinistų, pasirinkta religija (ikitalmudinis judaizmas) ir kalba (tiurkų). Pastaroji svarbi tuo, kad tiesiogiai siejo karaimus su Krymo chazarais. Šios dvi kategorijos reikšmingos ir Rusijos imperijai – religija, kaip ir ankstesniais laikais, vaidino lemiamą vaidmenį, tačiau ir kalba buvo svarbi – tiurkų kalba, panaši į kitų Kryme gyvenusių tautų kalbas, buvo priimtinesnė nei jidiš – kasdienė žydų kalba, mažai pažįstama ne bendruomenės nariams. Firkovičiaus karaimų kilmės teorija davė pradžią ir kitų karaimų savivokai svarbių elementų formavimuisi.⁷³

A Firkovičius iš tiesų buvo Krymo karaimų bendruomenės lyderis – griežtai laikydamasis religinių priesakų bei tradicijų, gerai išmanydamas hebrajų kalbą⁷⁴ ir religinius raštus jis buvo itin gerbiamas bendruomenėje.⁷⁵ Jo autoritetas ir plėtojami karaimų istorijos ir archeologijos tyrimai buvo pagrindinės priežastys, lėmusios jo veiklos pripažinimą karaimų tarpe, kuris, savo ruožtu, leido tikėtis tolimesnio šios jos plėtojimo.

Nors Rusijos Imperijos politikoje galima išvelgti tam tikrą politikos nuoseklumą karaimų atžvilgiu – XVIII a. pabaigoje buvo įteisintos mokesčių lengvatos, XIX a. 3 dešimtmetyje – panaikinta rekrūtų prievolė karaimams, valstybės politikoje, net ir po 1837 m., kai jų religinis atskirumas buvo oficialiai pripažintas įsteigiant Karaimų dvasinę valdybą, jie ir toliau buvo suvokiami kaip žydai.⁷⁶ Tačiau faktinis karaimų religinio ir etninio savitumo įtvirtinimas įstatymuose netapo diskusijų šia tema pabaiga. Priešingai, valstybė nenustojo domėtis karaimų bendruomene - netrukus po 1837 m. nutarimo Rusijos imperija ėmė abejoti karaimams suteiktų privilegijų pagrįstumu – 1839 metais karaimų dvasinei valdybai Taurijoje buvo atsiųstas Taurijos generalgubernatoriaus Michailo Voroncovo (1782 - 1856) raštas, kuriuo prašoma suteikti informacijos apie karaimų kilmę, tradicijas, papročius ir jų

⁷² Ph. Miller, *Karaite Separatism in Nineteenth* p. 8. dabar, po daugiau nei amžių besitęsiančių tyrimų, atsiranda vis daugiau argumentų, rodančių kvazimokslinę šios teorijos kilmę. Tačiau šiuo darbu nesiekama įrodyti ar paneigti nei šios, nei vėliaus s. Šapšalo išplėtos teorijos pagrįstumo ar klaidingumo. Šiam tyrimui jos yra svarbios kaip karaimų savivokos formavimosi atramos taškai, užtikrinę šio proceso eigą ir sėkmę.

⁷³ Pirmiausia tai karaimų karyba viduramžiais ir vėliau, XVI – XVII a., tapusi reikšmingu atskirumo nuo žydų, kurie nuo karo tarnybos išsipirkdavo, ženklu. Vėliau karybos vaidmenį karaimų istorijoje dar labiau sureikšmino S. Šapšalas, panaudodamas šį, istoriškai nepagrįstą naratyvą karaimų bendrumui su totoriais sustiprinti. (žr. 2 sk.)

⁷⁴ Atkreiptinas dėmesys, kad jo svarbiausias veikalas Avnei Zikkaron (apie 1830 – uosius metus) buvo parašytas hebrajų kalba.

⁷⁵ Daugiau apie A. Firkovičiaus asmenybę, jo religingumą žr. M. Kizilov, *Karaites through the Travelers' Eyes....* p. 88 - 97

⁷⁶ Ph. Miller, *Karaite Separatism* p. xvii

atskirumą nuo žydų.⁷⁷ Šio dokumento tekstas leidžia suprasti, kad nepavykus pagrįsti karaimų savitumo įtikinamais faktais, suteiktos privilegijos ir statusas gali būti panaikinti.

Bendruomenėje įsisąmonintas karaimų atskirumas nuo žydų XIX a. viduryje tapo argumentu siekiant savo tikslų. Pvz. norėdami gauti leidimą užimti valstybines pareigas, kurios jiems, kaip žydams, buvo uždraustos 1842 m.⁷⁸, į Vilniaus karinį gubernatorių⁷⁹ kreipėsi Trakų karaimai – hazanas Morelis Kaplanovskis, Joanas Špakovskis ir Josifas Kobeckis.⁸⁰ Kaip matyti iš Vidaus reikalų ministro jiems pateikto neigiamo atsakymo, pagrindinis prašančiųjų argumentas buvo jų privilegijuota padėtis lyginant su žydais, kuri išskyrė juos iš kitų miesto gyventojų, ko pasakoje jiems turėjo būti leista eiti valstybės tarnybą.⁸¹ Šiame Vidaus reikalų ministro rašte, rašytame 1849 m., karaimai buvo vadinami „žydais – karaimais“ pagal šimtmečius galiojusį paprotį.⁸² Ginčas dėl minėtų asmenų teisės į valstybinę tarnybą užsitęsė. Šios diskusijos fone 1853 m. Vilniaus kariniam gubernatoriui buvo pateiktas raštas, pasirašytas dvasinių reikalų departamento vicedirektoriaus, kuriame pateikti bendri karaimų padėtį imperijoje liečiantys reikalavimai.⁸³ Jie išdėstyti dešimtyje punktų, kuriuose prašoma suteikti karaimams teises, tokias, kokias turi bajorai, atleisti juos nuo rekrūtų prievolės, kitų karinių prievolių, leisti turėti savo teismą bei rinkti teisėjus iš savo bendruomenės, skirti pinigų mokyklos išlaikymui, leisti mokytis visose mokymosi įstaigose, užsiimti prekyba, gabenti prekes be muitų, taip pat įsteigti karaimų dvasinę valdybą, tokią kaip Taurijoje, Takuose. Neabejotina, kad tokį Lietuvos karaimų politinį aktyvumą paskatino Krymo bendratikių sėkmė 1827 metais. Tačiau priešingai nei pastarųjų kreipimesi, šiame atsispindi svarbūs karaimų savivokos pokyčiai – jau pirmame punkte reikalaujama pavadinimo „žydais“ karaimams netaikyti, o vadinti juos Rusijos karaimais.⁸⁴ Tikėtina, kad čia išreikšta savarankiška Lietuvos karaimų pozicija, kuri nesutapo su pripažinto to meto karaimų mokslininko A. Firkovičiaus teorija apie karaimų kilmę iš ankstyvųjų judėjų. Tai rodo, kad karaimų tapatybė dar tik formavosi – atotrūkis nuo judėjiškos savivokos skirtingose Rusijos imperijos bendruomenėse buvo nevienodas ir reiškėsi skirtingai. Vis dėlto, kintantys karaimų etnonimo variantai – termino *žydai - karaimai* reikšmės mažėjimas ir naujų – *Rusijos karaimai, Rusijos senojo tikėjimo*

⁷⁷ О. Белый, “Обзор архивных документов.....”, p. 114; M. Kizilov, *Social adaptation and manipulation with self-identity.....* “

⁷⁸ M. Kizilov, *Karaites through the Travelers' Eyes....* p. 92

⁷⁹ Vilniaus karinis gubernatorius kartu buvo ir Grodno, Minsko ir Kauno generalgubernatorius

⁸⁰ LVIA F. 378 BS. Ap. 1847, b. 436, l. 37

⁸¹ Ten pat: l. 37 – 37v

⁸² Ten pat,

⁸³ Ten pat, l. 43 – 43v. Šios pastabos buvo išdėstytos jau minėtų trijų karaimų.

⁸⁴ Ten pat, l. 56 v. “названии Евреев къ Караимамъ неотносить”, “именовать ихъ Россійскими Караимами.”

karaimai plitimas rodo, kad bendruomenė vis dar ieškojo būdų savo atskirumui nuo žydų įvardinti. Vis dėlto, etnonimo, apibūdinančio karaimus, kaita XIX amžiuje aiškiai parodo jau išitvirtinusį karaimų, kaip atskiros etninės grupės išsiskyrimą, kuri užbaigė 1863 m. jiems suteiktos Rusijos imperijos piliečių teisės⁸⁵, atskyrusios karaimus nuo žydų ir *de jure*.

Intensyvios karaimų politinės veiklos rezultatai XIX amžiuje apibūdinama vieno pirmųjų Rusijos orientalistų, besidomėjusio karaimų etnogeneze, V. Grigorjevo žodžiais:

„Atkreipsime dėmesį tik, kad totorių kalba [ir jos] tarmė, kuria kalba *Rusijos karaimai*, neturi savyje net menkiausių žydiškų žodžių ar kitų tos kalbos pėdsakų, kuria turėjo kalbėti jų protėviai, jei jie buvo žydai. Iš kitos pusės, veido bruožuose ir išraiškoje *mūsų* karaimų taip pat neaptinkamas tas ryškus nacionalinis žydiškas [bruožas], kuris iš pirmo žvilgsnio leidžia atskirti izraelitą nuo bet kurio kito žmogaus. (...) Arba *Mūsų* karaimai, jei jie tikrai žydai, kažkada susimaišė su tiurkų kilmės tautomis ir šis maišymasis turėjo būti ilgalaikis bei siekti ankstyvus amžius (...) arba, kas labiau *neįtikėtina*, (...) kad jie visai ne žydai, o palikuonys tų tiurkų – chazarų, kurie, kaip žinoma, išpažino Mozės Įstatymą ir valdė Krymą VIII – XI amžiais.“⁸⁶ (išskirta mano – D. T.).

Nuo pat karaizmo susiformavimo iki XIX a. vidurio karaimai egzistavo kaip religinė bendruomenė, kurios esminis savivokos elementas buvo išpažįstama religija. Todėl karaizmo giminytė su judaizmu lėmė karaimų ir žydų tapatybių artumą. Ir tik XIX a. viduryje ėmė formotis karaimų etninė savimonė, taigi ir karaimai, kaip etninė grupė. Religija tapo ne esminiu ir kone vieninteliu, o vienu iš kelių tapatybės komponentų. Karaimų atveju, šalia jos atsirado kalba ir istorija, kuri savo ruožtu koncentravosi į kilmės nustatymą. To pasekoje tiek Rusijos imperijos politikoje (įsteigiant dvasinę karaimų valdybą, naikinant ūkinės veiklos apribojimus), tiek viešose mokslininkų diskusijose, karaimai buvo pripažinti atskira etnine grupe, kurios sąsajos su žydiškumu menkos ir dėl to diskutuotinos. Tokį išitvirtinusį karaimų atskirumą ne tik politinėje ir ekonominėje, bet ir kultūrinėje bei religinėje gyvenimo plotmėse, kai karaimai siekė nebe išsiskirti žydų pasaulyje savo religingumu, o priešingai – visiškai nuo jo atsiriboti ir su juo nebesitapatinti, Ph. Miller vertina kaip vieną svarbiausių revoliucijų judaizme, savo reikšme nenusileidžiančiu krikščionybės išsiskyrimui.⁸⁷

⁸⁵ M. Kizilov, *Karaites through the Travelers' Eyes*, p. 34.

⁸⁶ V. V. Grigorjev (pavadinimas neduotas), 1846 m. Straipsnis parengtas Vidaus reikalų žurnalui. LII F. 4, b. 127, l. 6 (cituota pagal С. Шапшал, „К вопросу об этногенезе караймов...“). Laisvas vertimas iš rusų kalbos (D.T.). Tiesa, Šapšalas nelabai linkęs sutikti su šia nuomone, tačiau žodžių autentiškumu neabejoja.

⁸⁷ Ph. Miller, *Karaite Separatism* , p. xvii

1. 2. Svetimi ar savi? Lenkija ir Lietuva – du karaimų prisitaikymo modeliai XX a. I pusėje

Santykiai su valdžia – vienas svarbiausių įsigyvenimo visuomenėje būdų, tačiau karaimų išitraukimas į politinę Lenkijos ar Lietuvos tautą istoriografijoje iki šiol aptarti gana fragmentiškai. Kiek daugiau dėmesio skirta karaimų padėčiai Lenkijoje aptarti⁸⁸, tuo tarpu Nepriklausomos Lietuvos teritorijoje buvusios vienintelės Panevėžio bendruomenės istoriją iki šiol gaubia nežinia. Menkas šaltinių kiekis, fragmentiški, dar tik išibėgėjantys tyrimai⁸⁹ neleidžia visiškai rekonstruoti Panevėžio karaimų gyvenimo tarpukariu.

XX amžiuje, tiek patys karaimai, tiek valstybė (ypač Lenkijos), nors ir turėdama menką išivaizdavimą apie šią bendruomenę, suvokė save ir buvo suvokta aplinkos kaip savarankiška religinė bendruomenė ir šis supratimas neabejotinai veikė jų tarpusavio santykius, kurie tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje klostėsi skirtingai nei valstybės sąveika su žydų bendruomene. Todėl norint geriau suvokti karaimų integracijos į Lenkijos ir Lietuvos valstybes būdus bei mastą, būtina žvelgti į karaimus kaip į atskirą segmentą visuomenėje, vis labiau tolstantį nuo ikimoderniais laikais egzistavusio jų susiliejimo su žydų bendruomene.

Po Vilniaus krašto prijungimo prie Lenkijos, 1919 metais dalis karaimų – Panevėžio, Naujamiesčio, Biržų bendruomenės – atsidūrė Lietuvoje, o kiti – Trakų, Vilniaus, Lucko ir Haličo – Lenkijoje. Priešingai nei po paskutinio Lenkijos – Lietuvos padalijimo, kai daugelis karaimų bendruomenių atsidūrė Rusijos imperijoje, XX amžiaus pradžioje įvykę politinio Europos žemėlapiu pokyčiai, kai daugiau kaip šimtmetį gyvavusios imperijoje, lietuvių, latvių, estų, lenkų ir kitos tautos sukūrė savo nepriklausomas valstybes, karaimams neatrodė tokie pavojingi, nors, kaip ir XVIII a. pabaigoje, pasikeitusios aplinkybės reikalavo vėl ieškoti naujų būdų jiems prisitaikyti etniniu pagrindu susikūrusiose valstybėse. Skirtingos politinės aplinkybės lėmė ir skirtingus bendruomenių prisitaikymo modelius, jų kultūrinės orientacijos išsiskyrimą bei kaitą priklausomai nuo valstybės, kurioje jie gyveno.

1919 m. Lenkijos teritorijoje atsidūrusios bendruomenės, atrodo, džiaugėsi išsivadavusios iš Rusijos imperijos ir palankiai sutiko gyvenimo pokyčius – Emanuelis Kobeckis, rašydamas S.

⁸⁸ M. Kizilov, „Karaites in North – Eastern Europe....“; T. Harviainen, „Signs of New Life in Karaim Communities....“

⁸⁹ S. Kaubrys, „Tautinės mažumos Panevėžyje tarpukario laikotarpiu“, *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.*, (2003, Panevėžys)

Šapšalui dar jam nesant vyriausiuoju karaimų dvasininku, 1922 metų balandžio 4 dieną, poetiškai kalbėjo apie valdžios pasikeitimą – „po šimto trisdešimties metų pertraukos mes ir vėl grįžtame į baltojo Lenkijos Respublikos erelio sparnų globą.“⁹⁰ E. Kobeckis ragino imtis svarstyti neatidėliotino – karaimų padėties valstybėje – klausimo ir buvo parengęs karaimų religinės sąjungos laikinųjų taisyklių projektą, kuris buvo pateiktas Lenkijos Religinių reikalų ir liaudies švietimo ministerijai,⁹¹ nes „senosios rusiškos taisyklės neatitinka mūsų poreikių.“⁹² Jame buvo išdėstyta dvidešimt punktų, kurie turėjo reglamentuoti karaimų bendruomenės padėtį Lenkijoje, kol bus priimtas specialus jų teises apibrėžiantis įstatymas. Tačiau, kaip galima spręsti iš E. Kobeckio laiško S. Šapšalui po kelerių metų, laikinosios taisyklės taip ir nebuvo priimtos.⁹³ Tokia teisiškai neapibrėžta karaimų padėtis vertė bendruomenę telktis ir drauge ieškoti palankiausios išeities iš susiklosčiusios situacijos. Bendruomenei reikėjo lyderio, kuris sugebėtų savo įtaka bei autoritetu atstovauti bendruomenę santykiuose su valdžia. Dar 1922 metais, E. Kobeckis, rašydamas S. Šapšalui, kreipėsi į jį vadindamas „vieninteliu karaimų hachamu“⁹⁴, o tai leidžia daryti prielaidą, kad, nepaisant jo atsisakymo tapti Lietuvos karaimų vyriausiuoju dvasininku amžiaus pradžioje⁹⁵, S. Šapšalas palaikė ryšius su Vilniaus ir, galbūt, Trakų bendruomenėmis. Be to, laiško turinys leidžia manyti, kad būtent Šapšalą Kobeckis matė esant tinkamą oficialiai tapti Lenkijos karaimų hachamu – gerai suvokdamas realią situaciją – per I pasaulinį karą daugelis karaimų išvyko į Rusiją, bendruomenei priklausę pastatai ir žemės nuosavybė buvo nusiaubti⁹⁶, jų politinė padėtis naujai susikūrusioje valstybėje – neaiški, – E. Kobeckis kreipėsi į jį kaip į vadovą *de facto*. S. Šapšalas turėjo tapti ir bendruomenės ideologu – kartu su laikinųjų taisyklių projektu, Lenkijos valstybės vadovams turėjo būti pateiktas trumpas karaimų prisistatymas, kuriame būtų trumpai aprašyta jų kilmė, istorija, kalba bei religinės tradicijos.⁹⁷ Nors šie klausimai imti kelti dar XIX a. viduryje, jų reikšmė ėmė didėti XX a., augant sekuliarizacijai, menkstant religijos svarbai ir

⁹⁰ LMAB RS F. 143, b. 364, l.1 Emanuelio Kobeckio laiškas Serajai Šapšalui, 1922 04 04, vilnius

⁹¹ Ten pat, l. 2-7v (projektas)

⁹² Ten pat, l.1; Временные правила об отношении правительства к религиозному союзу караимов и об основах управленем духовными делами караимов (projektas 1921 - 22 m.)

⁹³ Ten pat, l. 8-9

⁹⁴ Ten pat, l. 1

⁹⁵ 1911 m. S. Šapšalui buvo pasiūlytas vyriausiojo dvasininko postas Trakuose. LMAB RS F. 143, b. 9a, l.1

⁹⁶ Apverktiną Trakų bei karaimų bendruomenei priklausiusio turto būklę po I pasaulinio karo savo atsiminimuose mini Rafalas Abkovičius savo prisiminimuose, kuriuos surinko ir užrašė Mariola Ablowicz, „Wspomnienie“, *Awazymyz* (1999, Varšuva), Nr. 1 (2), prieiga per Internetą: http://www.awazymyz.karaimi.org/index_en.php

⁹⁷ Atkreipsime dėmesį, kad iki pat XIX amžiaus karaimams jų istorija nebuvo aktuali, tik prireikus kovoti dėl palankesnių gyvenimo sąlygų Rusijos imperijoje, ja imtasi domėtis, tačiau tik dėl ideologinių priežasčių – tam, kad įrodyti savo nedalyvavimą Kristaus nukryžiuojime. XX a. istorija tapo vienu iš savivokos elementų, radusi vietą šalia antropologinių požymių, sudarydama su jais bendrą karaimiškos tapatybės segmentą – karaimų kilmės istoriją.

keičiantis politinėms aplinkybėms. Karaimų aprašymo buvo paprašytas imtis S. Šapšalas, nes E. Kobeckis nematė Vilniaus bendruomenėje tokių, kurie galėtų tinkamai pristatyti bendruomenę. Laikinių taisyklių projektas buvo perduotas Lenkijos Religinių reikalų ministerijai ir tik vėliau išsiųstas Šapšalui.⁹⁸ Galima daryti prielaidą, kad perduodamas jį, E. Kobeckis siekė labiau įtraukti S. Šapšalą į bendruomenių reikalus, o ne sulaukti jo patarimo projekto rengimo klausimu.

Kaip matyti iš antrojo E. Kobeckio laiško S. Šapšalui, rašyto 1925 m.,⁹⁹ pirmasis bandymas pasiekti bendruomenės gyvavimo valstybėje taisyklių priėmimą, bei užsitikrinti saugų gyvenimą visuomenėje nepavyko. Nepaisant to, Lenkijos karaimai greitai prisitaikė socialinėje aplinkoje. Jų patriotiškas nusiteikimas¹⁰⁰ Lenkijos valstybės atžvilgiu neliko nepastebėtas ir sulaukė palankaus valdžios atsako, kuris reikėsi tiek finansine parama bendruomenei, tiek pozityviu karaimų vertinimu visuomenėje.¹⁰¹ Kaip ir Rusijos imperija, pripažindama karaimus Lenkija turėjo savų politinių tikslų – valstybės pakraščiai – Luckas, Haličas o ir Vilnius bei Trakai nebuvo itin patriotiški naujai susikūrusios valstybės atžvilgiu dėl nevienalytės tautinės šių regionų gyventojų sudėties. Todėl karaimų demonstruojamas patriotiškumas tokiomis sudėtingomis aplinkybėmis turėjo tapti pavyzdžiu kitoms, gausesnėms ir ne tokioms lojalioms etninėms grupėms, gyvenusioms Lenkijos paribuose, vadinamuose kresuose. Galimų antisemitinių išpuolių baimė tapo dar viena lojalumo valstybei priežastimi ir vertė karaimus visiškai atsiriboti nuo žydų bendruomenės.¹⁰²

Palankus valdžios požiūris į karaimus, finansinė parama bendruomenei, laikraščio *Myśl karaimska* („Karaimų mintis“) leidimui, dar labiau skatino karaimų orientaciją į lenkišką kultūrą –

⁹⁸ LMAB RS F. 143, b. 364, l.2

⁹⁹ Ten pat, l. 8-9

¹⁰⁰ S. Šapšalo išrinkimas vyriausiuoju dvasininku 1928-aisiais sutapo su Lenkijos nepriklausomybės paskelbimo dešimtmečiu. Pirmasis jo tekstas – pastoracinė kalba – pasirodęs žurnale „*Myśl Karaimska*“, priešingai nei būtų galima tikėtis, buvo skirtas ne bendruomenės ir savo, kaip svarbiausio jos vadovo funkcijoms ir užduotims aptarti, o Lenkijos valstybei, jos istorijai pašlovinti. (S. Szapszal, „List paskerski“, *Myśl Karaimska*, (1929, Vilnius), t. 2, z. 1, s. 3-4. Tokia pat prolenkiška atmosfera tvyrojo ir bendruomenėse – A. Mardkovičius, vienas iš Lucko bendruomenės lyderių, savo laiške S. Šapšalui (1928 m.) aptarė pasiruošimo Lenkijos nepriklausomybės minėjimo šventei detales. (LMAB RS F. 143, b. 467)

¹⁰¹ Aleksandras Mardkovičius savo tekste „Įstatymo sūnūs“ džiaugiasi, kad visuomenės ir apie karaimus rašantys mokslininkai apie juos atsiliepia palankiai. (Aleksandr Mardkowicz „Įstatymo sūnūs“, *Onarmach* (1934, Panevėžys), (vienartinis leidinys) p. 8-9 (vertimas iš lenkų kalbos)).

M. Kizilovo atliktas tyrimas patvirtina visišką karaimų įsigyvenimą supančioje aplinkoje – valstybinės šventės proga vykusioje eisenoje, kurioje dalyvavo ir karaimai, jie buvo pasitikti kitų susirinkusiųjų šūksniais, linkinčiais ilgo ir laimingo gyvenimo Lenkijoje. Apie ilgą ir kruopštų pasirengimą šiai šventei liudija ir bendruomenės narių susirašinėjimai su S. Šapšalu. (LMAB RS F. 143, b. 467)

¹⁰² Apie tokius karaimų nuogaštavimus netiesiogiai byloja S. Bobovičiaus laiškas S. Šapšalui, rašytas artėjant II Pasauliniam karui. Jame teigiama, kad nenutraukus visų ryšių su žydais teks kentėti visuomenės kerštą. (LMAB RS F. 143, b. 511, l. 4)

daugelis bendruomenės leidžiamoje spaudoje pasirodydavusių straipsnių buvo parašyti lenkiškai¹⁰³, ši kalba buvo vartojama bendruomenės renginiuose¹⁰⁴, ji tapo ir karaimų intelektualų tarpusavio bendravimo, korespondencijos kalba. Net veikliausi bendruomenės lyderiai ir reformatoriai tarpusavyje bendravo lenkų ir/ar rusų kalba¹⁰⁵, svarbiausiu savivokos elementu jų pačių laikytą karaimų kalbą palikdami literatūrai bei iš dalies publicistikai¹⁰⁶. Viešieji renginiai, tokie kaip bendruomenės susirinkimai, vykdavę lenkų kalba, tapo politinės karaimų veiklos arena – į juos garbės nariais buvo kviečiami valdininkai, seimo nariai¹⁰⁷, o susirinkę Haličo, Lucko, Vilniaus ir Trakų karaimų atstovai savo pasisakymuose daug dėmesio skyrė karaimų bendruomenės istorijai, religijai, jos padėčiai Lenkijos – Lietuvos valstybėje aptarti bei svarstė galimybes užsitikrinti finansinę valstybės paramą. Galima daryti prielaidą, kad kai kurių bendruomenių finansinė padėtis išties buvo prasta – daugelis jų neįstengė savo jėgomis išlaikyti religijos mokytojo¹⁰⁸, o Haliče padėtis buvo dar blogesnė – ten badaujantiems karaimams iš Vilniaus, Trakų, net Panevėžio ir Naujamiesčio buvo siunčiami maisto produktai¹⁰⁹. Taigi finansinė valstybės parama buvo vienintelis būdas užtikrinti bendruomenės gyvavimą, o valstybei – palyginti nedidelėmis sąnaudomis užsitikrinti karaimų lojalumą bei panaudoti jį siekiant sustiprinti patriotizmą šalies pakraščiuose. Kita vertus, Lenkijos valstybei, kaip ir Rusijos imperijai, tol, kol karaimai demonstravo lojalumą šaliai, jų bendruomenės vidaus gyvenimas ne itin rūpėjo – iki pat 1928 – ūjų metų valstybė nesiėmė svarstyti karaimų padėties reglamentavimo¹¹⁰, o ir ėmusi tai daryti, nepaisant karaimų pastangų tinkamai pristatyti save, nelabai suprato specifinių bendruomenės poreikių.

¹⁰³ Bendruomenės leistame žurnale „*Myśl Karaimska*“ straipsniai spausdinti daugiausia lenkų kalba. Žurnalo bibliografija per ilgą, kad būtų galima ją pateikti, tad apsiribosime keletu pavyzdžių: (autorius nežinomas), „*Podróż naukowa T.S. Lewi – Bobowicza*“, *Myśl karaimska*, (1928, Vilnius) t. 1, z. 4-5, s. 79 – 81; Borys Kokenaj, „*Stosunki agrarne Karaimów na Krymie*“, *Myśl karaimska*, (1929, Vilnius) t. 2, z. 1, s. 23 – 36 ir kt.

¹⁰⁴ Lenkijos karaimų bendruomenių susirinkimo, kuris vyko Haliče 1927 m. birželio 11 dieną, protokolas – LCVA F. 51, Ap. 4, b. 79, l. 29 – 32v. (lenkų kalba)

¹⁰⁵ Laiškai Serajai Šapšalui LMAB RS F. 143, b. 125, 320, 364, 367 ir kt.

¹⁰⁶ Ryškiausias karaimiškos publicistikos pavyzdys – Panevėžyje 1934 – 1939 m. leistas žurnalas „*Onarmach*“ (karaimų kalba), kurio redaktoriumi buvo Mykolas Tinfavičius (Tinfovičius). Viso išėjo trys šio žurnalo numeriai. Jame buvo spausdinami ir eilėraščiai karaimų kalba. Nemažai jų pasirodė ir kituose periodiniuose karaimų leidiniuose, kaip pavyzdžiui jau minėtame žurnale „*Myśl Karaimska*“.

¹⁰⁷ Lenkijos karaimų bendruomenių susirinkimo, kuris vyko Haliče 1927 m. birželio 11 dieną, protokolas LCVA F. 51, Ap. 4, b. 79, l. 29

¹⁰⁸ Lenkijos karaimų bendruomenių susirinkimo, kuris vyko Haliče 1927 m. birželio 11 dieną, protokolas LCVA F. 51, Ap. 4, b. 79, l. 31 v.

¹⁰⁹ LMAB RS F. 143, b - 213

¹¹⁰ 1928 12 22 – įstatymo projektas (LCVA F. 51, Ap. 4, b. 400, l. 7-8)

Valstybės abejingumas karaimų bendruomenei, pirmą kartą pasireiškęs dar 1921- 22 metais, kai Vilniaus bendruomenės pateiktas pirmasis laikinųjų taisyklių projektas nebuvo priimtas, išryškėjo ir ėmus svarstyti karaimų padėtis įstatymo projektą 1928 metais. Vilniaus vaivados laiške Religinių reikalų ir liaudies švietimo ministerijai, kuriame aptariami pagrindiniai šio įstatymo punktai ir vyriausiojo dvasininko S. Šapšalo siūlyti pataisymai, karaimų bendruomenė charakterizuojama kaip „neturinti jokių nacionalinių aspiracijų“¹¹¹ ir savo religinius, bendruomeninius reikalus besąlygiškai patikinti vieninteliam asmeniui – vyriausiajam dvasininkui, kurio autoritetas aukščiausias ir neginčijamas.¹¹² Atrodo, tokia vienvaldystė stebino laiško autorių, tačiau iš esmės jis buvo linkęs sutikti su S. Šapšalo autoritetu bei priimti jo siūlytus projekto pakeitimus, motyvuodamas tuo, kad „turint galvoje nedidelį karaimų skaičių Lenkijoje, (...) jų nuoširdų lojalumą Lenkijos Respublikai ir (...) jokių separacinių nacionalistinių tendencijų nebuvimą [bendruomenėje], hachano siūlytus pakeitimus dėl karaimų bendruomenės valdymo galima priimti“¹¹³ Pačiam S. Šapšalui karaimų padėties Lenkijoje įstatymo projekto svarstymas tapo proga tiek parodyta iniciatyva atstovaujant karaimus valstybėje, tiek pačiu įstatymu įtvirtinti savo įtaką ir valdžią bendruomenėje o kartu pradėti reformas, kurios nubrėžė pagrindines modernios karaimų tapatybės gaires. Valstybė ir visuomenė neturėjo pakankamai žinių apie karaimus – svarstymams pateiktame projekte ji apibūdinama taikant katalikiškai visuomenei labiau priimtinius religinius terminus, tokius kaip parapija, bažnyčia ar kunigas,¹¹⁴ nors dar 1921 m. Vilniaus bendruomenė buvo parengusi laikinųjų taisyklių projektą, kuriame išdėstyti karaimų bendruomenės valdymo, atstovavimo, rinkimų principai bei vyriausiojo dvasininko, hazanų funkcijos ir kompetencijos.¹¹⁵ Tokią valstybės poziciją liudija ir jos sudarytas vyriausiojo karaimų dvasininko priesaikos tekstas, kuriame pasižadama auklėti karaimus „dorais krikščionimis“¹¹⁶. Akivaizdu, kad valstybė, taikydama neadekvačius terminus bendruomenei apibūdinti, viena pati negalėjo parengti karaimų padėties respublikoje reglamentavusio įstatymo. Todėl siekdamas geresnio bendruomenės interesų atstovavimo, S. Šapšalas pasiūlė svarbių projekto pataisų, kurias galima skirti į du pagrindinius blokus: pirma, katalikiški terminai buvo pakeisti S. Šapšalo reformuotais, anksčiau tradiciniais buvusiais terminais – parapija buvo pakeista žodžiu bendruomenė, kunigas – hachanu, karaimų

¹¹¹ LCVA F. 51, Ap. 4, b. 400, l. 7

¹¹² Ten pat

¹¹³ Ten pat, l. 7v.

¹¹⁴ Ten pat, l. 9 – 16v – 17v

¹¹⁵ E. Kobeckio laiškas S. Šapšalui ir karaimų padėties Lenkijoje įstatymo projektas, LMAB RS F. 143, b. 364, l. 2-7v

¹¹⁶ LCVA F. 51, Ap. 4, b. 117, l.9. Vėliau šis tekstas buvo pakeistas – 1928 m. gegužės 10 dieną, vyriausiuoju karaimų dvasininku išrinktas S. Šapšalas oficialiai prisiekė Lenkijos valstybei. LCVA F. 51, Ap. 4, b. 117, l. 32

Bažnyčia – karaimų religija. Antra, buvo detalizuoti įstatymo projekto straipsniai, kurie leido tiksliau reglamentuoti bendruomenę, jos vidinę sandarą, išpažįstama religiją, vadovų ir dvasininkų kompetenciją. Tokia įstatymo struktūra, kiek detaliau aprašyta ir papildyta Vilniaus vaivados buvo pateikta Lenkijos Religinių reikalų ir liaudies švietimo ministerijai.¹¹⁷ Nors valstybės pasiūlyto karaimų teisinę padėtį reglamentuojančio įstatymo projekto rasti nepavyko, Vilniaus vaivados laiške religinių reikalų ministerijai užsimenama, kad jo pagrindu buvo analogiškas sentikių padėties įstatymas.¹¹⁸ Nors jis turėjo nustatyti karaimų teisinę padėtį Lenkijoje, iš tiesų įstatymas nenusakė karaimų santykio su valstybe – jame tik nurodoma, kad išrinkus vyriausiąjį dvasininką jo kandidatūrą tvirtina vietos vaivada.¹¹⁹ Įstatymo tekste plačiausiai aptarta vidinė bendruomenės sąranga, jos savivalda ir vadovų kompetencijos, kurių svarbiausia – hachamo viršenybė sprendžiant klausimus bendruomenės viduje bei teisė atstovauti karaimus valstybėje.¹²⁰ Įstatymo projekto straipsniai aptarė:

1. Bendruomenės veikimą Lenkijos Respublikoje;
2. Aukščiausios valdžios kompetencijas bei vyriausiojo dvasininko – hachamo pareigas;
3. Bendruomenės savivaldą;
4. Bendruomenių dvasininkų pareigas ir kompetencijas;
5. Faktinę Lenkijos karaimų būklę.¹²¹

Neabejotina, kad šio karaimų padėties įstatymo pagrindu tapo dar 1921- 22 metais E. Maleckio S. Šapšalui ir Religinių reikalų ministerijai siūstos laikinosios taisyklės, kurios net išsamiau aptarė bendruomenės gyvavimo principus.¹²² Tačiau taip ir lieka neaišku, kodėl jos nebuvo priimtose ir kaip sklandžią vėlesnio projekto legitimaciją įtakojo S. Šapšalo autoritetas. Lenkijos respublikos įstatymas buvo priimtas 1931 m. kovo 22 dieną.¹²³

Apibendrinant karaimų bendruomenės santykių su Lenkijos valstybe pobūdį, galima išvelgti tam tikrų paralelių su jų padėtimi Rusijos imperijoje – tiek valstybė, tiek bendruomenė turėjo savų tikslų, kuriuos gebėjo sėkmingai suderinti ir pasiekti abipusės naudos. Skirtumas tik tas, kad XXa., menkstant religijos reikšmei ir didėjant visuomenės sekuliarizacijai, daugiau reikšmės įgijo tautinė priklausomybė, todėl karaimams sugebėjus galutinai įtvirtinti savo atskirumą nuo žydų, jie

¹¹⁷ LCVA F. 51, Ap. 4, b. 400, l. 9 – 13v.

¹¹⁸ Ten pat, l. 7v.

¹¹⁹ Ten pat, l. 9

¹²⁰ Ten pat, l. 9 – 10v.

¹²¹ Tai patvirtina prie projekto pridėtas vaivados laiškas. Ten pat, l. 14 – 15v.

¹²² LMAB RS F. 143, b. 364, l. 2-7v, LCVA F. 51, Ap. 4, b. 400, l. 7

¹²³ LCVA F. 51, Ap. 4, b. 400, l. 2

visiškai integravosi į visuomenę ir tam tikra prasme prarado savo aktualumą valstybėje. Nors ir nerodydama didelio susidomėjimo, valstybė palankiai vertino karaimus ir priėmė bendruomenės poreikius atitinkantį įstatymą.

Apie Lietuvoje egzistavusią vienintelę karaimų bendruomenę Panevėžyje XX a. pirmoje pusėje žinių teikianti historiografija nėra gausi. Galima paminėti vos vieną kitą darbą, kuriame, dažniausiai aptariant to meto Lenkijos karaimus, paminėta ir Panevėžio bendruomenė.¹²⁴ Tačiau ir juose pateikiama faktografinė medžiaga, nors yra neįkainojama tiriant šio miesto bendruomenės istoriją, yra nepakankama savivokos formavimosi procesui rekonstruoti.

XX a. II – III dešimtmečio politinės istorijos įvykiai lėmė, kad Panevėžio karaimų bendruomenė, iki tol priklausiusi dar XIX a. įsteigtos Rusijos imperijos Trakų karaimų dvasinės valdybos jurisdikcijai, priešingai nei Trakų, Vilniaus, Haličo ir Lucko bendruomenės, atsidūrė Lietuvoje. Ši aplinkybė buvo labai svarbi tolesniam bendruomenės gyvavimui – jos dėka susiformavo esminiai Lietuvos ir Lenkijos karaimų įsigyvenimo dominuojančioje visuomenėje skirtumai.

Lietuvos bendruomenė, skirtingai nei Lenkijos karaimai, nebuvo politiškai aktyvi. Kitokie įstatymų leidybos principai lėmė, kad Panevėžio karaimų santykiai su valstybe buvo reglamentuoti ne atskiru įstatymu, kaip Lenkijoje, o Bendrųjų konstitucijos dėsnių bei 1922 m. ratifikuotos Ženevos konvencijos.¹²⁵ 1922 metais paskelbtos Lietuvos konstitucijos II dalies 10 straipsnis nurodė, kad “negali būti teikiama ypatingų privilegijų nei mažinama teisių piliečiui dėl jo kilmės, tikėjimo, tautybės.”¹²⁶ Be bendras piliečių teises nustatančių straipsnių 1922 metų Konstitucijos VII skyriuje trumpai aptariamos ir tautinių mažumų teisės į autonomiją,¹²⁷ kuriomis gana sėkmingai naudojosi žydai bei gudai, sudarę žymią gyventojų dalį.¹²⁸ Tokią pat piliečių bei tautinių mažumų padėtį skelbė ir 1928 metų Lietuvos Valstybės Konstitucija.¹²⁹ 1938 metais priimtas pagrindinis šalies įstatymas¹³⁰ taip pat

¹²⁴ Kaubrys S. *Tautinės mažumos Panevėžyje tarpukario laikotarpiu...* T. Harviainen, „Signs of New Life in Karaim Communities“, Harviainen T. *Lietuvos karaimai...*

¹²⁵ 1922 m. priimta Ženevos konvencija. Publikuota, *Lietuvos tautinės mažumos*, Lietuvos istorijos problemos, (Vilnius, 1998), p. 36-38

¹²⁶ *Lietuvos Valstybės Konstitucija su paaiškinimais*, Lietuvos valstybės konstitucijos, 1989 m., Vilnius, psl. 15 – 44. Reikia pažymėti, kad Nepriklausomoje Lietuvoje valstybėje karaimai buvo pripažinti atslira religine bendruomene.

¹²⁷ Ten pat, p.28

¹²⁸ Atskiro įstatymo, reglamentavusio tautinių mažumų padėtį Lietuvoje XX a. I pusėje nebuvo. Tiesa, atskiru įstatymu buvo reglamentuota žydų, gudų autonomijos, specialiais potvarkiais buvo reglamentuota sentikių padėtis. Y. Plesseraud, *Mažumos. Tautinių etninių mažumų studijų įvadas*; S. Kaubrys, *National minorities in Lithuania : an outline*, (2002, Vilnius).

¹²⁹ 1928 m. *Lietuvos Valstybės Konstitucija*, Lietuvos valstybės konstitucijos, 1989 m., Vilnius, psl 45 – 56.

¹³⁰ 1938 m. *Lietuvos Konstitucija*, ten pat, psl. 58 – 87

užtikrino tikybos laisvę savo piliečiams, “duodama laiko savo tikybos pareigoms atlikti.”¹³¹ Taigi, tiek Lietuvos konstitucijos redakcijos, tiek Ženevos konvencija, nors nenumatė specialių normų karaimų bendruomenei, deklaravo valstybės nesikišimą į bendruomenės gyvenimą bei užtikrino jiems teisę į laisvą religijos išpažinimą, apeigų atlikimą, kalbos, susirinkimų ir kitas laisves bei teises. Karaimai, kaip ir kitos etninės bendruomenės buvo pripažinti lygiateisiais valstybės piliečiais. Toks racionalus valstybės sprendimas sąlygojo bendruomenės poziciją valstybės atžvilgiu – Panevėžio karaimai nebuvo politiškai aktyvūs. Tai liudija ir jų pasyvumas vietos savivaldos institucijose ginant savo interesus – XX a. 3 dešimtmetyje prireikus remontuoti kenesą iniciatyvos prašant savivaldybės paramos ėmėsi kažkoks jos narys Marcinkevičius¹³². Sėkmingo jo atstovavimo dėka vietos valdžia skyrė lėšų maldos namas sutvarkyti. Savo aukomis ženkliai prisidėjęs bendruomenei kenesa buvo paaukštinta ir praplatinta¹³³.

Apolitiška karaimų pozicija buvo susijusi ir su gana uždaru bendruomenės gyvenimu. Priešingai nei Lenkijoje, kur lenkų kalba buvo leistas bendruomenės žurnalas *Myśl Karaimska*, Panevėžyje bendruomenė sukūrė beprecedentį reiškinį visoje Rytų Europoje – leido vienintelį žurnalą karaimų kalba Trakų dialektu *Onarmach*.¹³⁴ Vos vienas straipsnis šiame leidinyje pasirodė lietuviškai. Žurnalo skaitytojų ratas buvo labai siauras – visuomenei nesuprantama kalba neleido jam plačiau pasklisti, tad, priešingai nei jau minėtas Lenkijos karaimų periodinis leidinys, jis nebuvo skirtas bendruomenės reprezentavimui. Vis dėlto, būdama labai neskaitlinga (apie 1930 bendruomenę sudarė apie 130 narių¹³⁵) ji negalėjo visiškai apsiriboti nuo supančios aplinkos. Kaip liudija prisiminimai¹³⁶, bendruomenėje vyko susitikimas su A. Smetona, Lietuvos nepriklausomybės minėjimo proga bendruomenės namuose kabėjęs jo portretas buvo puošiamas kaspinais, vyko iškilmingos pamaldos. Orientaciją į lietuvišką kultūrą liudija karaimų kalbai pritaikytas lietuviškas raidynas, viename iš *Onarmach* numerių pateikta garsų atitikmenų lentelė, kitame – kelių lietuviškų žodžių vertimas į karaimų kalbą.¹³⁷

Skirtingai nei Lenkijoje, Panevėžio bendruomenėje nebuvo stipraus lyderio, ideologo, kuris vienas imtųsi koordinuoti visos bendruomenės dvasinį, socialinį, kultūrinį gyvenimą. O ir

¹³¹ Ten pat, psl. 61

¹³² Interviu su Devora Grigulevičiene, Panevėžio karaimų bendruomenės sekretore (pokalbis vyko 2006 m. birželio 16 d.)

¹³³ Ten pat; Kaubrys S. *Tautinės mažumos Panevėžyje tarpukario laikotarpiu* p. 440

¹³⁴ Lucke buvo leidžiamas *Karay Awazy*, bet Galičo - Voluinės dialektu

¹³⁵ N. Schur, *History of the Karaites*, p.111 – 123.

¹³⁶ Interviu su Devora Grigulevičiene

¹³⁷ *Onarmach*, (1939, Panevėžys), p. 23

santykiai su nuo pat įsikūrimo dvasinio gyvenimo centru buvusiais Trakais dar Rusijos imperijos laikais buvo pasyvūs. Amžiaus pradžioje (1908 m.) vykusiame Panevėžio karaimų bendruomenės susirinkime buvo konstatuota prasta finansinė bendruomenės būklė, dėl kurios dalis atsakomybės priskiriama Trakams, nes Karaimų dvasinė valdyba menkai rūpinosi bendratikiais Panevėžyje, o kenesos tarnautojams skyrė menkesnius atlyginimus nei jų kolegoms Trakuose.¹³⁸ Vėliau nepalankiai susiklosčiusios politinės aplinkybės dar labiau susilpnino šių bendruomenių tarpusavio ryšius. Nors buvo išsiųsta keletas laiškų vyriausiajam dvasininkui S. Šapšalui¹³⁹ bei parama maisto produktais Haličo bendruomenei,¹⁴⁰ Panevėžio - didžiausios Lietuvos karaimų bendruomenės, jungusios pavienius kituose aplinkiniuose miestuose gyvenusius karaimus – atstovas nebuvo pakviestas rinkti vyriausiojo dvasininko 1927 metais¹⁴¹. Nors formaliai renkamas buvo Lenkijos hachamas, Lietuvos karaimams neturint savo vyriausiojo Lietuvos dvasininko, *de facto* jie pakluso S. Šapšalo autoritetui.¹⁴² Pastarasis net lankėsi Panevėžyje 1939 metais.

Vieno autoriteto nebuvimas veikiausiai tapo pavėluotos S. Šapšalo karaimų identiteto koncepcijos recepcijos Panevėžyje priežastimi. Nors *Onarmach* buvo leidžiamas karaimiškai, jame neretai sutinkami hebraiški žodžiai, kurie iš Lenkijoje vartotos karaimų kalbos tuo metu, t.y. apie 1934 – 39 metus jau buvo jau buvo pakeisti turkiškais atitikmenimis¹⁴³. Buvo intensyviai plėtojama kultūrinė bendruomenės veikla – nuo 1927 metų netoli kenesos veikė karaimų bendruomenės namai, kuriuose buvo įrengta biblioteka su lietuvių, rusų, karaimų kalba išleistų knygų kolekcija, vyko mėgėjiški vaidinimai pagal Gabrielio Landsbergio Žemkalnio, bei karaimų mėgėjų sukurtus kūrinis¹⁴⁴. Bendruomenė išugdė karaimų kalba kūrusių poetų, pjesių bei dainų autorių – Jokūbą Maleckį, Šelumeliję Lopato, Mykolą Tinfavičių (Tinfovičių), kurių darbai buvo spausdinami žurnale *Onarmach*.¹⁴⁵

¹³⁸ Panevėžio karaimų bendruomenės susirinkimo protokolas. LMAB RS F. 301, b. 327

¹³⁹ Sofija Grigulevič S. Šapšalui LMAB RS F. 143, b. 295; Samulevičius S. Šapšalui, LMAB RS F. 143, b. 582

¹⁴⁰ LMAB RS F. 143, b. 213

¹⁴¹ Trakų karaimų bendruomenės gautų ir išsiusių dokumentų registracijos knyga (1924 – 1927) LMAB RS F. 301, b. 376

¹⁴² Kadangi žinios apie Panevėžio karaimų bendruomenę yra labai fragmentiškos, vyriausiojo dvasininko buvimo klausimas joje nėra iki galo ištirtas. 1908 metais Panevėžio bendruomenės susirinkimo protokole (LMAB RS F. 301, b. 327) konstatuota, kad dvasininko vieta jau kuris laikas vakuojama. Vėliau, apie 1927 metus bendruomenės dvasininku buvo Johošuva Girgulevičius. (S. Kaubrys, „Tautinės mažumos Panevėžyje tarpukariu.“) Manytina, kad jis šias pareigas ėjo iki 1953-ųjų, kai buvo nacionalizuota karaimų kenesa.

¹⁴³ R. Freund, *Karaites and dejudatization...* p. 14

¹⁴⁴ Interiu su Devora Grigulevičiene

¹⁴⁵ *Onarmach*, (1934 - 1939 Panevėžys). Trijuose leidinio numeriuose buvo išspausdinta keliolika eilėraščių, kelios dainos bei apsakymai.

Apibendrinant galima teigti, kad Panevėžio karaimų įsigyvenimas dominuojančioje visuomenėje, kaip ir Lenkijoje, buvo sąlygotas politinių priežasčių. Tačiau dviejų valstybių įstatimdavystės skirtumai lėmė ir skirtingus bendruomenių prisitaikymo modelius. Vis dėlto fragmentiški Panevėžio karaimų istorijos šaltiniai neleidžia pilnai rekonstruoti jų prisitaikymo visuomenėje proceso, tačiau išryškina esminius skirtumus su Lenkijos karaimų bendruomenės įsigyvenimo modeliu. Bet lieka neaišku, kaip nutolę ir beveik nepalaikydami ryšių su Trakų, Vilniaus, o juo labiau Haličo ir Lucko bendruomenėmis, nors ir pavėluotai, Panevėžio karaimai perėmė S. Šapšalo sukurtą karaimų savivokos koncepciją.

2. AR VIENAS LAUKE KARYS? NAUJOS TAPATYBĖS IDEOLOGIJA IR IDEOLOGAI

2. 1. Seraja Šapšalas (1873 – 1961)

Seraja Šapšalo asmenybė įdomi ir gana prieštaringa. Nepaisant gausaus rankraštinio palikimo – mokslo darbų, korespondencijos asmeninės jo gyvenimo detalės nėra gerai žinomos. Gal todėl istoriografijoje, aptariančioje XX a. Lenkijos ir Lietuvos karaimų istoriją, šis asmuo dažniausiai pristatomas kaip karaimų bendruomenės lyderis, brėžiamos bendros jo veiklos gairės, tačiau paties S. Šapšalo personalija lieka jo darbų šešėlyje. Lietuvos mokslų akademijos rankraščių skyriuje S. Šapšalo fonde saugomos trys jo paties rašytos autobiografijos¹⁴⁶ leidžia iš arčiau pažvelgti į neabejotinai įtakingiausio XX a. karaimo gyvenimą. Jos rašytos skirtingu laiku nuo 1939- 40 m. iki 1950 -ųjų, lietuvių, lenkų, rusų kalbomis ir adresuotos įvairioms valstybinėms bei mokslo institucijoms. Galbūt todėl skiriasi ir jų turinio detalės, nors daugelis esminių gyvenimo faktų sutampa. Visiems trimis tekstams būdingas nuoseklus pasakojimas prasidedantis vaikyste ir pasibaigiantis to meto, kada buvo rašyta kiekviena iš autobiografijų, įvykiais. Vis dėlto, vienas, šiandien atrodytų reikšmingas, gyvenimo įvykis nepaminėtas nei viename iš jo saviaprašymų – tai santuoka su Vera Ogiz 1909-aisiais¹⁴⁷.

Kaip turbūt daugelis kitų to meto biografijų, autobiografijų S. Šapšalo gyvenimo aprašymas skiriasi nuo mūsų laikams būdingųjų *curriculum vitae* - gyvenimo faktai pateikiami chronologiškai, o ne sistemiškai, jie išdėstyti pasakojime, kuriame gausu šalutinės, su asmeniu nesusijusios informacijos. Pasakoti pradėdama nuo vaikystės, pirmųjų mokymosi metų pradinėje mokykloje ir nuosekliai pereinama prie tolimesnių autoriui svarbių gyvenimo įvykių. Dažnai pateikiamos jų aplinkybės ar priežastys, lėmusios vienokį ar kitokį aprašomo asmens sprendimą. S.Šapšalo asmenybei atskleisti šiame darbe pasitelktos trys jo paties rašytos autobiografijos bei viena biografija, pristatyta Lenkijos Religinių reikalų ir liaudies švietimo ministerijai.

Pirmoji autobiografija, rašyta lenkų kalba apie 1939 – 40 metus¹⁴⁸. Joje teigiama, kad Seraja Šapšalas gimė 1873 m. gegužės 20 dieną¹⁴⁹ Bachčisarajuje. Būdamas septynerių pradėjo lankyti

¹⁴⁶ LMAB RS F. 143, b. 9a

¹⁴⁷ Vera Ogiz gimė 1871 m. gruodžio 12 dieną Izaoko ir Totekės (?) Ogizų šeimoje Odesoje. 1881 – 1888 m. mokėsi gimnazijoje, vėliau išvažiavo į Šveicariją, kur 1891 m. Beno universitete baigė medicinos fakultetą ir grįžo į Rusiją. 1892 m. įstojo į Maskvos universitetą ir po ketverių metų jį baigusi pradėjo dirbti Odesos ligoninėje. 1909 m. ištekėjo už Serajos Šapšalo ir nuo to laiko nebedirbo. Veros Isakovič Ogiz biografija – Ten pat, F. 143, b. 9a l.3

¹⁴⁸ Ten pat, F. 143, b. 9a, l.1-1v

pradinę mokyklą prie kenesos, kur pamokos buvo vedamos gimtąja – tiurko-totorių – kalba. Tuo metu kitos kalbos jis nesuprato. Būdamas vienuolikos, jis išvyko į Peterburgą mokytis rusų kalbos, įstojo į rusišką gimnaziją, kurią baigė 1894 m., būdamas dvidešimt vienerių metų amžiaus. Kiekvienais metais per vasaros atostogas grįždavo į Krymą, kur mokėsi karaimų teologijos, o baigdamas gimnaziją tapo kandidatu užimti religines pareigas karaimų dvasinėje hierarchijoje. 1894 m. įstojo į Peterburgo universitetą, rytų kalbų skyrių ir tuo pat metu lankė teisės paskaitas. Po ketverių metų baigė studijas, o 1900 m. išvyko į Persiją, kur praleido aštuonerius metus. Grįžęs dirbo Užsienio reikalų ministerijoje Peterburge, mokė rytų kalbų jos darbuotojams skirtoje mokykloje. Jau 1911 m. jis buvo pakviestas užimti vakuojančias hachamo pareigas Trakuose, tačiau dėl darbo ministerijoje ir savo jauno amžiaus S. Šapšalas šių pareigų atsisakė. Po penkerių metų (1915 m.) jis buvo išrinktas Rusijos karaimų vyriausiuoju dvasininku, juo išbuvo iki 1918 m., kai buvo, jo teigimu, priverstas emigruoti į Turkiją. 1927 m. jis buvo išrinktas Lenkijos karaimų hachamu, po metų jam buvo suteikta Lenkijos pilietybė.

Antroji autobiografija, adresuota LTSR Mokslų akademijos vadovybei. Palyginus su pirmąja, ši yra trumpesnė. Rašyta ranka, lietuvių kalba, 1941 m. vasario 26 d., gali būti, jog tai juodraštis. Palyginus su lenkiškuoju tekstu, joje pateikta informacija skiriasi – rašoma, kad būdamas aštuonerių jis ėmė lankyti Bachčisarajaus, vėliau – Simferopolio pradžios mokyklą dėstomąja totorių kalba. Praėjus trims metams įstojo į amatų mokyklos staliaus skyrių Peterburge, vėliau, 1886 m. pradėjo lankyti gimnaziją. 1919 m. mokslo reikalais išvyko į Turkiją, kur išbuvo iki 1928 m., kai atvyko į Vilnių. Čia 1930 – 1939 m. dėstė politinį mokslą ir turkų kalbą mokykloje. Buvo įvairių draugijų narys.¹⁵⁰

Trečioji, išsamiausia autobiografija, rašyta rusų kalba apie 1950 metus. Joje autorius save vadina Sergejumi Markovičiumi,¹⁵¹ gimusiu 1873 m. gegužės aštuntąją.¹⁵² Dėl nežinomų priežasčių S. Šapšalas savo gimtąja kalba vadina tiurko – karaimų, o ne tiurko – totorių, kaip ankstesniame, 1939 - 40 m. tekste. Palyginus šias dvi autobiografijas, galima daryti prielaidą, kad karaimų kalbos S. Šapšalas

¹⁴⁹ Ten pat, F. 143, b. 9a, l. 1 – Vilniaus vaivadijos administracijos skyrius (*Wilenski urząd wojewodski, wydział administracyjny*) 6858/II, Pilietybės suteikimo byla, kuriuoje minima, kad Seraja Šapšalas gimė 1873 05 21. (1928, 08 06.)

¹⁵⁰ Ten pat, F. 143, b. 9a, l. 2-2v

¹⁵¹ Serajos Šapšalo asmenvardžio variacijų esama labai daug. Jis vadinamas Seraja Šapšalu (Seraja Szapszał), Seraja chan Šapšalu, Seraja hadži Šapšalu (1944 m., Ten pat, F. 143, b. 29, l. 7), Seraja Markovičium (1938 m., Ten pat, F. 143, b. 197, l. 1).

¹⁵² Gali būti, kad gimimo datos neatitikimas lyginant su kitomis autobiografijomis atsirado dėl kalendoriaus pasikeitimo.

galėjo išmokti jau būdamas gimnazistas, vasarą besimokydamas karaimų teologijos.¹⁵³ 1884 m. išvykęs į Peterburgą įstojo į amatų mokyklą, joje išmoko rusų kalbos, vėliau mokėsi gimnazijoje. Jau baigęs Peterburgo universitetą 1901 m. išvyko į Iraną mokytis azerbaidžaniečių ir persų kalbų. Pasinaudojęs Irano valdžios kvietimu, dėstė rusų kalbą ir bendrojo lavinimo dalykus Lokmano mokykloje Tebrizo mieste. Grįžęs į Peterburgą dėstė universitete turkų – osmanų kalbą, dirbo Užsienio reikalų ministerijoje, o karu ir azerbaidžaniečių kalbos mokytoju ministerijos rytų kalbų mokymo skyriuje. Buvo išrinktas Rusijos archeologijos draugijos geografijos skyriaus nariu, Rusijos orientalistų draugijos ir kitų organizacijų nariu. Nors 1915 m. S. Šapšalas tapo Rusijos karaimų hachamu, karo metu dėl darbo užsienio reikalų ministerijoje ir vertėjo pareigų generaliniame jūrų štabe, į Eupatoriją (Krymas) atvykdavo trumpam, kur daugiausia rūpinosi karaimiškų mokyklų būklės gerinimu, rinko knygas, dokumentus, visokius daiktus susijusius su karaimų dvasine ir materialine kultūra¹⁵⁴. Įsteigė biblioteką, tačiau daug vertingų knygų ir rankraščių išvežė į Peterburgą, Mokslų akademijos Orientalistikos institutą. 1919 m. išvykęs į Turkiją dirbo vertėju banke, toliau tęsė mokslinį darbą. Šioje 1941 m. rašytoje autobiografijoje atsispindi ir labai reikšmingas S. Šapšalo gyvenimo laikotarpis, prasidėjęs apie XX a. 3 dešimtmetį – tai jo mokslinės veiklos suklestėjimo metas. Nuo 1929 m. S. Šapšalas tapo Lenkijos mokslų akademijos nariu, o po metų Lietuvos universitete jam buvo suteiktas filosofijos mokslų daktaro laipsnis. 1939 m. Vilniaus universitete, Filologijos fakultete rytų kalbų katedroje jam buvo suteiktas gerbės profesoriaus vardas. Praėjus vieneriems metams S. Šapšalas įkūrė karaimų istorinį – etnografinį muziejų, kuriam padovanojo visą gyvenimą kauptą karaimiškų knygų, dokumentų, daiktų kolekciją. 1945 m. atsisakęs vyriausiojo karaimų dvasininko pareigų pasinėrė vien į akademinę veiklą - 1947 m. tapo vyresniuoju moksliniu bendradarbiu Lietuvos mokslų akademijoje, tačiau po trejų metų buvo atleistas dėl etatų mažinimo.

Oficialioji S. Šapšalo biografija, kuri buvo pateikta Lenkijos religinių reikalų ir viešojo švietimo ministerijai¹⁵⁵ gana lakoniška. Joje teigiama, kad jis gimė 1873 metais Marko Šapšalo ir Akbikės Kazas – Šapšal šeimoje, Bachčisarajuje, Kryme. Dokumentas sudarytas 1928 metais, t.y. jau po to, kai Seraja Šapšalas buvo išrinktas Lenkijos karaimų vyriausiuoju dvasininku. Nors dokumento sudarytojas nėra aiškus (po tekstu parašyta Lopaczko (?) pavardė nubraukta). Vis dėlto, dokumento

¹⁵³ Šiai prielaidai pagrįsti reikia išsamesnių tyrimų, kurie, jei patvirtintų jos teisingumą, paaiškintų S. Šapšalo siekį priartinti karaimų kultūrą prie totoriškosios, jo dalyvavimą leidžiant totorių metrašti (LMAB RS F. 143, b. 404) bei atstatant totorių mečetę Varšuvoje (Ten pat, b. 477)

¹⁵⁴ *Serajos Šapšalo karaimiškos rinkinys*

¹⁵⁵ *Curriculum vitae J.E. Hachama Karaimskiego Rzeczypospolitej Polskiej Seraji – chan – Szapszała*, LCVA F.51, Ap.4, b. 117, l. 1 - 2

turinys turėjo būti suderintas, gal net padiktuotas paties aprašomojo asmens – nemažą teksto dalį sudaro ne gyvenimo faktai, o ideologijai formuoti ir skleisti skirta informacija. Pirma, itin pabrėžiama tiurkiškumo koncepcija, per Šapšalo asmenį postuluojamas glaudus ryšys tarp tiurkiškos (ir, beje, turkiškos) bei karaimiškos kultūrų. Jau pirmoje dokumento eilutėje asmuo pristatomas kaip „Seraja chan (turkiškai – *Sureja bej*) Šapšalas“¹⁵⁶. Tekste pabrėžiama, kad nuo vaikystės S. Šapšalas buvo auklėjamas pagal karaimų tradicijas, lankė religinę mokyklą, o universitete pasirinko persų - turkų – totorių kalbų studijas, vedamas susidomėjimo savo *gimtąja* [sic!] – karaimų – kalba. Gyvendamas Peterburge palaikė ryšius su musulmonų religijos išpažinėjais, vėliau, išvykęs į Persiją, gavo chano titulą, kuris nuo to laiko buvo visada minimas kaip asmenvardžio sudedamoji dalis, pabrėžiant jo sąsajas su turkiškas aplinka.¹⁵⁷ Iš esmės, šis dokumentas galėjo turėti dvi funkcijas – pirma, pristatyti Lenkijos valdžios institucijoms Seraja Šapšalą kaip iškilų mokslininką ir visuomenės veikėją, bei itin karaimų bendruomenei ir kultūrai nusipelnusį žmogų, nes, nors jau buvo išrinktas vyriausiuoju Lenkijos karaimų dvasininku, jis tuo metu dar gyveno Konstantinopolyje, ir buvo Persijos pilietis. Tam, kad užimtų pareigas, kurioms buvo išrinktas, jis turėjo gauti Lenkijos pilietybę, o šį procesą apsunkino jo kaip buvusio Rusijos imperijos, iš kurios neseniai buvo išsivadavusi Lenkija, diplomato ir politiko veikla. Antra, dokumento turinys su įterpta informacija apie karaimų kalbos kilmę, Čiufut – Kalė kaip karaimų istorinę tėvynę ir kt. galėjo tarnauti kaip bendras karaimų tautos prisistatymas per vieno asmens istoriją. Kitaip tariant, S. Šapšalo asmuo pateikiamas kaip tikrojo karaimo paveikslas, reprezentuojantis visą bendruomenę.

Tačiau buvo ir griežtos, prieš Šapšalo asmenį nukreiptos kritikos, kuri ėmė skliti dar prieš jam tampa vyriausiuoju dvasininku – Feliksas Maleckis, vienas iš Vilniaus karaimų bendruomenės narių, savo laiške S. Šapšalui, rašytame iš Vilniaus 1927 m. spalio 13 dieną teigia: „Jei jums įdomi mano nuomonė apie šį neapgalvotą sumanymą dėl jūsų kandidatūros į vienintelio hachamo postą, tai pasakysiu nuoširdžiai, kad sutikimas, duotas jūsų, yra daugiau nei neapdairus. (...) Jūs būsite išrinktas, bet ne tautos, o į pražūtį vedančių kvailių.“¹⁵⁸

Vis dėlto, 1927 m. S. Šapšalas buvo išrinktas Lenkijos karaimų vyriausiuoju dvasininku – hachamu. Iš tiesų, Seraja Šapšalas turėjo visas savybes, reikalingas tapti karaimų bendruomenės lyderiu – be jau minėtų visuomeninių pareigų, imponavo jo politinės veiklos patirtis ir diplomatinės savybės,

¹⁵⁶ „Seraja – chan /po turecku Sureja bej/ Szapszał“ iš: *Curriculum vitae J.E. Hachama Karaimskiego Rzeczypospolitej Polskiej Seraji – chan – Szapszała*, LCVA F.51, Ap.4, b. 117, l. 1

¹⁵⁷ Ten pat.

¹⁵⁸ LMAB RS F. 143 – 459, 1927 10 13, Vilnius (Feliksas Maleckis)

neabejotinai svarbios bendruomenei, kuri siekė užsitikrinti kuo palankesnę poziciją visuomenėje ir valdžios akyse. Be to, tai buvo išsilavinęs žmogus, išmanęs karaimų kalbą, besidomėjęs istorija taigi, atitikęs mokyto bendruomenės vadovo idealą, kurį, kliaudamasi tradicija, puoselėjo bendruomenė.¹⁵⁹ Be to, jis jau anksčiau vadovavo karaimų bendruomenėms ir buvo labai populiarus karaimų tarpe.¹⁶⁰ Akivaizdu, kad kito žmogaus, galėjusio varžytis dėl šio posto nebuvo, nes rinkimų protokolo nuoraše Religinų reikalų ir liaudies švietimo ministerijai minimas vienintelis kandidatas – S. Šapšalas.¹⁶¹ Jis buvo vienbalsiai išrinktas.¹⁶²

Tuoju po rinkimų į hachamo postą S.Šapšalas ėmėsi jam patikėtų bendruomenės vyriausiojo pareigų, nors tuo metu dar gyveno Konstantinopolyje. Politinei jo veiklai plėtotis postūmiu tapo valstybės siekis įstatymais reglamentuoti etninių mažumų padėtį Lenkijoje. S. Šapšalas buvo tas žmogus, kuris sugebėjo patenkinti ir valstybės, ir bendruomenės poreikius. Jis ėmėsi vienas, be visuotinio karaimų susirinkimo, svarstyti karaimų padėtį valstybėje reglamentuojančio įstatymo projektą bei siūlyti jo pakeitimus. Jo autoriteto pakako, kad valstybės politika būtų palanki bendruomenei ir tai dar labiau sustiprino jo pozicijas karaimų tarpe.

Dar 1927 metais jis parašė trumpą tekstą, pristatantį karaimų istoriją ir religiją, kuri pavadino „Memorialu“ (*Memorial*).¹⁶³ Tekstas skirtas plačiajai visuomenei, jame pristatoma jo naujojo identiteto koncepcija. Pradėjo ryškėti pagrindiniai karaimų tapatybės bruožai ir naratyvai, kurie vėliau buvo plėtojami, papildomi ir skleidžiami, suformuojant bendrą koncepciją. „Memorialo“ teksto atramos tašku tapo karaimų religija, kuri, gyvenant daugiakonfesinėje aplinkoje, turėjo daugiausiai įtakos savivokos formavimuisi. S. Šapšalo memorandumas rodo aiškų religinės tradicijos posūkį nuo „geresni žydai“¹⁶⁴ prie „karaimai – chazarų palikuonys“. Karaimų religija pristatoma siekiant pabrėžti atskirumą nuo judaizmo ir žydų etnine prasme bei priartinti ją prie krikščionybės ir islamo. Tad iki tol vyravusi nuostata laikytis Toros įsakymų ir atmesti Talmudo religinį autoritetą tam, kad nenutolti nuo pirminių judaizmo religinių nuostatų ir būti geresniais žydais, buvo transformuota, panaudojant ją kaip vieną argumentų, atskiriančių karaimus nuo žydų bei priartinančių prie kitų dzieju monoteistinių

¹⁵⁹ LCVA F. 51, Ap. 4, b. 79, l. 25-25v

¹⁶⁰ Jo populiarumas nuolat pabrėžiamas net valstybės institucijų pareigūnų. Vilniaus vaivados laiškas Lenkijos Religinų reikalų ministerijai LCVA F. 51, Ap. 4, b. 79, l. 14

¹⁶¹ Visuotinio Lenkijos karaimų susirinkimo, vykusio Trakuose 1927 m. spalio 23 d. protokolo nuorašas LCVA F. 51, Ap. 4, b. 79, l. 16v

¹⁶² Ten pat, l. 15

¹⁶³ Ten pat, b. 117, l. 3-4

¹⁶⁴ Šis argumentas karaimų bendruomenėje buvo vartojamas XIX a.

reiligijų. Jungtį su jomis žymi Kristaus ir Muhamedo pripažinimas pranašais bei kiek perdėtas islamo vaidmuo karaimo formavimuisi, siekiant stiprinti karaimų sąsajas su totoriais. Gan tiesmukai ieškoma paralelių tarp pastarųjų dviejų religijų – muftijus prilyginamas hachamui, imamai – chazanams, muedzinai – šamašams, nors tokie sugretinimai vargu ar rastų atspirtį religinėje doktrinoje.¹⁶⁵

Musulmonų religijos vaidmuo karaimų savivokos transformacijoje nėra atsitiktinis. Pirma, tai Lietuvoje ir Lenkijoje gyvenusių totorių religija, kurių vaidmuo atliko svarbią funkciją naujo identiteto formavimesi – pagal karaimų legendą, šios dvi tautos buvo atkeldintos į LDK po Vytauto karo žygių, abiejų jų savivokai svarbus tų laikų kario vaizdinys. Antra, karaimų kalba, priskirtina tiurkų kalbų grupei, o šiomis kalbomis kalbančios tautos dažniausiai išpažįsta islamą. Taigi būdama nedidele etnine grupe, karaimai ieškojo didesnės, į save panašios, kad sumažintų kylančios asimiliacijos pavojų. Per Lietuvos totorius, islamo išpažinėjus, tokia grupe tapo visas islamiškas pasaulis: „karaimai, iš visų tautų, gyvenančių Lenkijoje, artimiausi totoriams.“¹⁶⁶

“Memorialo” tekstas – tai pirmasis bandymas formuoti plačiosios visuomenės požiūrį į karaimus protuirkiškos jų tapatybės kryptimi. Šis tekstas, nors jo adresatas nenurodytas, pateiktas Religinių reikalų ir liaudies švietimo ministerijai galėjo įtakoti valstybės požiūrio į karaimų bendruomenę formavimąsi. Ar “Memorialas” pasiekė platesnę auditoriją neaišku – jo publikacijų ar kopijų aptikti nepavyko.

Dar vienas S. Šapšalo tekstas, savo turiniu panašus į „Memorialą“, buvo parašytas po metų, 1928 lapkričio 29 dieną ir adresuotas religinių reikalų ir liaudies švietimo ministerijai.¹⁶⁷ Palyginus šių dviejų savo pobūdžiu panašių tekstų turinį matyti, kaip plėtojama ir papildoma naujojo identiteto koncepcija. 1928-ųjų metų teksto pagrindu tapo „Memorialas“ – jis, su nedideliais pataisymais ir papildymais sudaro pusę ministerijai skirto rašto. Tačiau šiame tekste labiau išplėta karaimų panašumo su totoriais idėja – šalia kalbų ir tariamo religinių tradicijų panašumo, minima karinė ir civilinė tarnyba, nedidelis bendruomenių skaitlingumas, atsidavimas Lenkijai bei lenkų kalbos mokėjimas,¹⁶⁸ kurie, veikiau sieja šias dvi bendruomenes su dominuojančia visuomene, nei tarpusavyje. Taigi abiejuose minėtuose tekstuose atsispindi ne tik karaimų identiteto formavimo proceso pradžia, bet ir autoriaus – S. Šapšalo – politinės veiklos užuomazga. Pristatydamas karaimų

¹⁶⁵ Hachamo funkcijos veikiau atitiktų rabino pareigas. „Hachamo kompetencijai priklauso religiniai reikalai ir moraliniai klausimai, taip pat karaimų savivaldos reikalai“ (LCVA F. 51, Ap. 4, b. 400, l. 14. *Przepisy o organizacji wyznania karaimskiego w Polsce. S. Szapszal.*)

¹⁶⁶ LCVA F. 51, Ap. 4, b. 117, l. 4

¹⁶⁷ Ten pat, b. 400, l. 22 – 24v

¹⁶⁸ Ten pat, l. 23

bendruomenę jis pabrėžia neatsiejamą jos ryšį su Lenkijos istorija ir lenkų tauta, karaimų ištikimybę ir atsidavimą Lenkijos valdovams. Šalia herojų Vytauto Dižiojo bei chano Girėjaus atsiranda etmonas Elijas Karaimovičius (?-1648), kuris žuvo Lenkijos kare su Rusija.¹⁶⁹

Nors didelę savo gyvenimo dalį S. Šapšalas paskyrė mokslinei veiklai ir paliko nemažą rankraštinų darbų, straipsnių ir epistoliarikos palikimą, jie nėra plačiau analizuoti istoriografijoje. Viena priežasčių, galėjusių lemti menką jų įvertinimą – kvestionuojama mokslinė vertė. Kaip teisingai pastebėjo Konstantinas Jablonskis (1892 - 1960) S. Šapšalo darbui „Karaimai Lietuvoje“, kurio rankraštis saugomas Lietuvos mokslų akademijos rankraščių skyriuje¹⁷⁰, skirtoje recenzijoje¹⁷¹, S. Šapšalas vengia savo tyrimui pasitelkti tuos šaltinius, kuriose karaimai minimi kartu su žydais pagal LDK galiojusią tradiciją. Toks selektyvus šaltinių naudojimas būdingas visiems istoriniams jo mokslo darbams, tačiau nepaisant to, akademinėje aplinkoje S. Šapšalo autoritetas buvo pripažįstamas, o jo straipsniai ir monografijos vertinamos palankiai, pirmiausia dėl autoriaus erudicijos – S. Šapšalas mokėjo persų, karaimų, arabų, turkų, armėnų, hebrajų, graikų, prancūzų, anglų, rusų, vokiečių kalbas¹⁷², kiek vėliau išmoko ir lenkiškai, be to, jo filologijos mokslo darbai – žodynai, straipsniai skirti rytų kalbų problematikai, tapo reikšmingu indėliu orientalistikos moksle. Tačiau norint geriau suprasti ir tinkamai įvertinti karaimų istorijai skirtų darbų palikimą, būtina suvokti, kad priešingai nei rytų kalbų studijos, kurių S. Šapšalas ėmėsi genamas mokslinių interesų, karaimų istorijos tyrinėjimai turėjo aiškų tikslą. Kaip vyriausiasis karaimų vadovas, S. Šapšalas savo darbais formavo moderniąją karaimų savivoką – savaip interpretuodamas šaltinius, jis ieškojo mokslinio karaimų legendų pagrindimo, remdamasis jomis, siekė parašyti karaimų tautos istoriją su visais jai būdingais elementais – herojais, gilia ir garbinga senove, didingais protėvių žygiais. Šaltiniai ir istoriografija buvo priemonės, kurias, būdamas iš esmės mokslo žmogumi ir intelektualu, jis buvo įvaldęs ir kurių pagalba galėjo pasiekti užsibrėžtų tikslų. Tokiais savo darbais kaip „Karaimai Lietuvoje“¹⁷³, „Chazarai ir jų kalba“¹⁷⁴, „Karaimų etnogenezės klausimu“¹⁷⁵ ir pan. S. Šapšalas pateikė atsakymus į bendruomenei svarbius klausimus apie karaimų kilmę, istoriją, kalbą, religiją, be kurių moderni karaimų savivoka negalėjo susiformuoti. Todėl svarbesnė yra didaktinė, o ne mokslinė šių darbų vertė.

¹⁶⁹ Ten pat,

¹⁷⁰ LMAB RS F. 143, b. 825

¹⁷¹ Ten pat, b. 826, l. 1-5

¹⁷² Ten pat, b. 408, l. 3 – straipsnis „*Ekscelencja Seraja hadži Szapszał Chan*“ iš: „*Gazeta Poranna*“ 20.07.1934, Nr.10721

¹⁷³ С. Шапшал, „Караймы в Литве“, ЛИБ F. 4, b. 181; LMAB RS F. 143, b. 825

¹⁷⁴ С. Шапшал, „Хазары и их язык“ LMAB RS F. 143, b. 828

¹⁷⁵ С. Шапшал, „К вопросу об этногенезе караймов“, ЛИБ F. 4, b. 127; LMAB RS F. 143, b. 831,

Suvokdamas etnogenezės reikšmę savivokos formavimuisi S. Šapšalas ėmėsi nuosekliai plėtoti savo teoriją vėlesniuose tekstuose, kurie, išskyrus vieną, buvo parašyti sovietmečiu.¹⁷⁶ Savo koncepciją apie chazarišką karaimų kilmę, jų ryšius su Krymu, ten gyvenusiais totoriais jis pristatė išsamiam veikalui *К вопросу об этногенезе караимов (продолжение исследования „Хазары и их язык“)* (Apie karaimų etnogenezės klausimą (tyrimo “Chazarai ir jų kalba” tęsinys))¹⁷⁷ Lyginant su kitais, jau aptartais tekstais, šis yra ne tik gerokai išsamesnis – jį sudaro penkiasdešimt puslapių – skiriasi ir jo parašymo tikslai bei adresatas. Jei “Memorialas” bei antrasis jo pagrindu sukurtas tekstas turėjo politinę, sakytumę, ideologinę prasmę, tai šis, parašytas praėjus daugiau nei dvidešimtmečiui, skirtas akademinėi auditorijai¹⁷⁸. Veikalo “Apie karaimų etnogenezę ...” tikslas – moksliniais tyrimais pagrįsti karaimų etnogenezės teoriją. Natūralu, kad jau trečiajame XX amžiaus dešimtmetyje suformuoti pagrindiniai jos elementai buvo papildyti naujais argumentais, platesniais paaiškinimais, įtraukiant ir iki tol nenaudotus siužetus bei išplečiant senuosius teiginius. Teksto autorius remiasi ankstesnių mokslininkų darbais bei polemizuoja su, kaip pats teigia, Vakarų istoriografija¹⁷⁹, daugiausiai dėmesio skirdamas dviem aspektams – antropologiniams karaimų bruožams bei kalbai, kuriuos jis manė esant ir svarbiausiais bendruomenės savivokos elementais.

Būdamas vyriausiuoju dvasininku ir bendruomenės vadovu, S. Šapšalas intensyviai dirbo užmegzdamas ryšius su totorių bendruomene – jis buvo Mečetės atstatymo Varšuvoje draugijos nariu¹⁸⁰. Galima manyti, kad S.Šapšalas intensyviai dalyvavo šios organizacijos veikloje – jam adresuotame jos vadovo Churatovo (?) laiške raginama ieškoti lėšų totorių mečetės statybai. „Turime surinkti pinigų krašte, taip pat užtikrinti, kad musulmonų bendruomenė Lenkijoje prisidėtų prie statybos“¹⁸¹ Antrame laiške, rašytame 1935 sausį, dėkojama už S. Šapšalo paramą ir palaikymą bei tikimasi tolesnės pagalbos – “su šiuo prašymu kreipiamės į Jūsų Ekselenciją vildamiesi, kad simpatija, kuria jus mus apdovanojote, prisidėdamas prie mūsų draugijos neišblės, o nuo seno atsiradusi tarp karaimų ir musulmonų dar labiau sustiprės.”¹⁸²

¹⁷⁶ LII biblioteka F. 4, b. 127, (1952 m.), b. 128 (1953 m.), b. 129, b. 130 (1952 m.), 181 (1949 m.), b. 208 (1935)

¹⁷⁷ С. Шапшал, *К вопросу об этногенезе караимов (продолжение исследования „Хазары и их язык“*, 1952, Vilnius (mašinėraštis), LII biblioteka F. 4, b. 127. Verta pastebėti, kad nepaisant mokslinių veikalų „*К вопросу...*“ užmojų, autorius labai selektyviai renka šaltinius ir savitai juos interpretuoja.

¹⁷⁸ Tekstas parašytas Serajai dirbant mokslų akademijoje, tai vienas iš jo „mokslinių produktų“, kitaip tariant, jo tiesioginio darbo išdava.

¹⁷⁹ LIIB F. 4, b. 127, 1.1 ir toliau

¹⁸⁰ Nario pažymėjimas – LMAB RS F. 143, b. 477, 1. 1

¹⁸¹ Laiškas S. Šapšalui nuo mečetės statybos komiteto Varšuvoje, LMAB RS F. 143, b. 477, 1. 2

¹⁸² Ten pat, 1. 1- 2

S.Šapšalo veikla žymi naują modernios karaimų savivokos formavimosi etapą. Jo ištakos siekia XVIII a. pab. – XIX a., kai norėdami pagerinti savo socialinę padėtį, karaimai ėmėsi apmąstyti savo etniškumo problemą. S. Šapšalo dėka XIX amžiaus pabaigoje užsimezgęs kultūrinis karaimų sąjūdis XX amžiuje įgavo visiškai naują formą iš kurios netruko susiformuoti aiškiai apibrėžtas, turintis savo simbolius ir raiškos būdus identitetas, atitikęs ne tik to meto bendruomenės poreikius, bet ir bendras, modernių tautinių tapatybių formavimosi tendencijas. Savo bendruomenine ir moksline veikla S. Šapšalas ne tik suformavo naujojo identiteto pagrindus, bet ir per labai trumpą laiką sugebėjo įtvirtinti šias nuostatas ganėtinai viena nuo kitos nutolusiose ir net skirtingoms valstybėms priklausiusiose karaimų bendruomenėse. Maža to, pasitelkęs savo kaip politiko sugebėjimus ir diplomatinę patirtį, jis intensyviai reikėsi visuomenėje, pristatydamas naująjį karaimų identitetą ir taip galutinai jį „įteisindamas“ – tiek bendruomenės nariai, tiek visuomenė, kurioje jie gyveno, pripažino jį kaip tikrąjį karaimiškumą ir sudarė sąlygas tolimesniam jo įsitvirtinimui ir plėtrai. „Šapšalo vykdoma politika pradėjo naują karaimų istorijos amžių, kuris suformavo visiškai naują, turkišką rytų Europos karaimų savivoką.“¹⁸³

¹⁸³ M. Kizilov, *The Karaites fo Galicia...* p. 239

2. 2. Naujos tapatybės sklaida, jos būdai ir bendruomenės atsakas

Naujasis karaimų identitetas, kurio atsiradimą paskatino besiklosčiusios gyvenimo aplinkybės, kintanti aplinka ir bendruomenės poreikiai, buvo kuriamas, plėtojamas ir skleidžiamas bendruomenės lyderių, ypač vyriausiojo dvasininko ir vadovo S. Šapšalo. Tačiau tam, kad ideologija pasiektų tikslingą auditoriją, kuri jo veiklos metais išsiplėtė ir apėmė ne tik dominuojančią visuomenę ir valdžios institucijas, bet ir karaimus, reikėjo pasitelkti visus įmanomus informacijos sklaidos kanalus, išnaudoti visas informacijos platinimo galimybes. Buvo pasirinktas efektyviausias tuo metu idėjų ir žinių sklaidos būdas – spauda. Svarbiausios priežastys, intensyvinusios karaimiškos spaudos plitimą buvo kelios. Pirma, viena nuo kitos nutolusioms bendruomenėms tai buvo tarusavio ryšius stiprinanti bendravimo priemonė. Antra, spaudos periodiškumas ir tiražavimas leido gana plačiai paskleisti informaciją – ji tapo lengvai prieinama visiems, kurie norėjo ir galėjo ją skaityti. Šiuo atveju svarbu yra tai, kad dalis laikraščių buvo spausdinami lenkų, rusų kalba arba dviem kalbomis, kurių viena buvo karaimų, o kita – lenkų ar rusų,¹⁸⁴ todėl buvo prieinami ne tik asimiliuotiems karaimams, nebesupratusiems tautinės kalbos, bet ir plačiajai visuomenei. Trečia, XX a. pirmoje pusėje prasidėjo literatūros karaimų kalba sužydėjimas – atsirado mėgėjų poetų, apsakymų rašytojų, vertėjų, kurių kūryba buvo platinama daugiausiai vienu keliu – per karaimų spaudą.¹⁸⁵ Tad nenuostabu, kad nedidelė bendruomenė, gyvenusi dviejų valstybių (Lietuvos ir Lenkijos) teritorijoje leido net penkis periodinius leidinius. Teisa, ne visi jie buvo vienodai reikšmingi – laikraštis *Sahyszymyz* („Mūsų mintis“), redaguojamas Ovadijaus Pileckio (Owadij Pilecki) pasirodė tik kartą 1927-aisiais¹⁸⁶, o jaunimo iniciatyva leisto *Dostu Karajny* („Karaimų draugas“) per 1930 – 1934 metus išėjo trys numeriai.¹⁸⁷ Vis dėlto, trumpas laikraščio gyvavimas ne visada nurodo jo menką reikšmę bendruomenei. Panevėžyje

¹⁸⁴ *Myśl Karaimska* („Karaimų mintis“), leidžiamas 1924 – 1939 lenkų kalba; *Sahyszymyz* („Mūsų mintis“), leidžiamas 1927 m, išėjo tik vienas numeris rusų kalba; *Dostu Karajny* („Karaimų draugas“), leidžiamas 1930 – 1934 lenkų, vėliau – karaimų kalba.

¹⁸⁵ Vartant laikraščius *Myśl Karaimska* ir *Onarmach* pastebimi keli svarbūs dalykai: pirma, poezijos kūriniai abiejuose laikraščiuose sudaro apie 1/3 jų turinio, antra, jie yra parašyti ir išspausdinti išimtinai tik karaimų kalba.

¹⁸⁶ Ši leidinių savo iniciatyva uždarė patys karaimai. Sprendimas buvo priimtas 1927 m. Haliče vykusiame bendruomenių susirinkime. Pagrindiniu motyvu, lėmusiu tokį trumpą laikraščio gyvavimą, buvo rusų kalba, kuria jis buvo leidžiamas, Nors daugelis bendruomenės narių šią kalbą gerai mokėjo (Šiandien karaimų virtualiai leidžiamo laikraščio Awazymyz Nr. 4/2008 priedo *Hauz goloc* (rusų kalba) rengėjų įvadiniame staripsnyje, pavadintame „Почему?“ (prieiga per internetą: <http://www.awazymyz.karaimi.org/index.php?p=421>) teigiama, kad „На нем [языке Империи] говорили и писали их (karaimų-D.T) образованные предки, на нем творили светочи караимской культуры“), tačiau manė, kad valdžiai ir visuomenei, kurioje vyravo antirusiškos nuotaikos, tai gali sukelti pasipiktinimą (LCVA F. 51, Ap. 4, b. 79, l. 30)

¹⁸⁷ M. Kizilov, „The Press and the Ethnic Identity...“ p. 418 - 419

leistas žurnalas *Onarmach*, kurio per 1934 – 1939 metus pasirodė vos trys numeriai, buvo vienintelis periodinis leidinys, ėjęs karaimų kalba Trakų dialektu. Bet jame buvo išspausdintas ir vienas tekstas lietuvių kalba. Tai Aleksandro Mardkovičiaus (Aleksandr Mardkowicz) tekstas „Įstatymo sūnūs“, rašytas lenkų kalba Lucke.¹⁸⁸ Jį į lietuvių kalbą vertęs asmuo nežinomas. Manytina, kad šia kalba leidinyje jis buvo išspausdintas ne atsitiktinai. Kaip teigia pats teksto autorius, „atsižvelgdami į augantį lenkų visuomenėje susidomėjimą socialiniais klausimais, išleidžiam šią apie karaimus knygutę. Tuo trokštam suteikti platesniems visuomenės sluoksniams tikrų žinių apie tą kuklią ir ramią tautelę, nelinkusią išsikviesti priekin ir manifestuoti savo buvimu.“¹⁸⁹ Nei žurnalo *Onarmach* redaktorius Mykolas Tinfavičius, nei teksto vertėjas į lietuvių kalbą neparašė pratarinės ar prieraišo, kuriame būtų nurodyta šio teksto spausdinimo priežastis, tad manytina, kad ji atitiko autoriaus išsikeltą tikslą. Šiame tekste pateiktas ne tik pagal tris požymius – kalbą, religiją, kilmę – susiformavęs karaimų požiūris į save¹⁹⁰, bet ir žinios, kurias bendruomenė norėjo perduoti visuomenei, kurioje gyveno. Todėl verta jį aptarti išsamiau. A. Mardkovičiaus straipsnis „Įstatymo sūnūs“ suskirstytas į keletą smulkesnių skyrių ir poskyrių, kuriuose aptariamas karaizmas, jos santykis su krikščionybe bei judaizmu, karaimų kalba, kilmė bei bendruomenės Lenkijoje bei Lietuvoje. Svarbu tai, kad A. Mardkovičiaus pateikta informacija šiek tiek skiriasi nuo S. Šapšalo postuluotų tiesų ir reprezentuoja kompromisinį – judėjišką – tiurkišką karaimų savivokos modelį, kurį išanalizuosime pagal jau minėtus tris požymius:

- *Kilmė.* „Iš turkų ir semitų kraujomaišos ir ilgalaikio įvairių tautybių susijungimo kilo naujas elementas – Krymo karaimai.“¹⁹¹ Paradoksalu, tačiau nepaisant šio teiginio, autoriaus požiūris į žydus, kuriuos jis vadina rabinistais,¹⁹² yra neigiamas. Priešpriešindamas karaimus pastariesiems, jis vartoja antisemitinius teiginius, „pasiskolintus“ iš nežinomo autoriaus¹⁹³: „Nežiūrint daugelio bendrų žydų ir karaimų antropologinių žymių, yra dar griežtai neatskiriamų veido bruožų, kurie juos skiria. Tai yra visiems žinomi žydiški veido bruožai, kurie yra pavadinti geto veido vardu. Karaimuose tos geto išraiškos nesutinkame.“¹⁹⁴

¹⁸⁸ Aleksandr Mardkowicz „Įstatymo sūnūs“, *Onarmach* (1934, Panevėžys), (vienkartinis leidinys) p. 8-16 (vertimas iš lenkų kalbos)

¹⁸⁹ Ten pat, p. 9

¹⁹⁰ „Kitokią karaimų kilmę rodo jų kalba, tipas ir tikiškos apeigos“ ten pat, p. 8

¹⁹¹ Ten pat, p. 13

¹⁹² Tokia terminų vartoseną būdinga ir šiandieninei Vakarų istoriografijai, kurioje vyrauja požiūris, jog karaimai yra semitinės kilmės, todėl siekdami atskirti juos nuo žydų, mokslininkai vartoja terminus „žydai – karaimai“ ir „rabinistai“ arba „žydai rabinistai“. P.vz. J. Mann, „Karaitica“,

¹⁹³ Teiginiai, neigiamai apibūdinantys žydus cituojami kabutėse, tačiau šaltinis nenurodytas.

¹⁹⁴ Aleksandr Mardkowicz „Įstatymo sūnūs“, p. 15

- *Religija.* „Karaizmui padėjo susidaryti du faktoriai: tikyba ir tautybė. Todėl pavadinimas „karaim“ apibūdina ne tik kalbamojo vieneto tikėjimą, bet taip pat pažymi jo tam tikrą, nuo kitų skirtingą, tautybę.“¹⁹⁵ Karaizmas „ilgą laiką buvo vienintelė karaimus nuo kitų izraelitų skirianti žymė“¹⁹⁶ „Iš čia kilo pavadinimas „*karaim*“ – nuo hebraiško žodžio „*karai*“, kas reiškia skaitas“¹⁹⁷ Karaizmas plėtojosi „visuose kraštuose, kur tik tais laikais gyveno izraelitai (...) Karaizmo propaganda, eidama šiaurės kryptimi senuoju tautų kilnojimosi keliu, gulinčiu tarp Juodosios ir Kaspijos jūrų, susirado gerą dirvą Armėnijoje, Dagestane, Gruzijoje, Kryme ir Bizantijoje.“¹⁹⁸
- *Kalba.* Karaimų kalba „nuo senovės laikų pasidariusi karaimų protėvių kalba, išstumia paprastai liturgijoje vartojamą kaip bažnytinę hebrajų kalbą. Senovės karaimų rašytojai hebrajų kalbą vartojo ir kaip literatūros kalbą.“¹⁹⁹

Skirtingai nuo prieš tai jau aptartų S. Šapšalo tekstų, A. Mardkovičius „Įstatymo sūnuose“ beveik nesama užuominų apie chazarišką karaimų kilmę. Taip pat autorius neneigia ryšio tarp karaimų etnonimo ir etnogenezės, ką XX a. viduryje intensyviai savo darbe „Apie karaimų etnogenezę...“ įrodinėjo S. Šapšalas. Galima daryti prielaidą, kad tuo metu (1930 m.), kai A. Mardkovičius rašė savo darbą, S. Šapšalo karaimų savivokos tiurkizavimas bendruomenėje dar nebuvo įsigalėjęs – buvo praėję vos dveji metai po jo atvykimo į Lenkiją ir treji nuo paskyrimo vyriausiuoju Lenkijos karaimų dvasininku. Per mažai duomenų yra išlikę apie karaimų bendruomenę Panevėžyje, kad galėtume tiksliai nustatyti, kodėl Lietuvoje A. Mardkovičiaus tekstas buvo paskelbtas tuo metu, kai Lenkijoje leistame *Myśl Karaimska* žurnale jau buvo įsigalėjusi protiturkiška karaimų savivokos koncepcija, kuri skirtingai nei „Įstatymo sūnūs“ analizavo karaimų kilmės, religijos ir kalbos klausimus.²⁰⁰ Tačiau galima daryti prielaidą, kad viena priežasčių, lėmusių pavėluotą S. Šapšalo koncepcijos recepciją Panevėžio bendruomenėje, buvo jos nutolimas nuo Lenkijoje likusių bendratikių, kuriuos vyriausiojo dvasininko įtaka galėjo gana lengvai pasiekti ne tik netiesiogiai per leidžiamą spaudą, pastoracinę veiklą, bet ir tiesiogiai – oficialių vizitų metu.²⁰¹

¹⁹⁵ Ten pat, p. 9

¹⁹⁶ Ten pat, p. 9 (tekste parašyta „skyrianti žymė“ - D.T.)

¹⁹⁷ Ten pat, p. 11

¹⁹⁸ Ten pat, p. 12

¹⁹⁹ Ten pat, p. 14

²⁰⁰ P.vz. Seraja Szapszal, „Karaimi w służbie u chanów krymskich“, *Myśl Karaimska*, (1929, Vilnius), t. 2, z. 1, s. 5-22;

²⁰¹ Vizitas į Haličo bendruomenę 1928 metais (LMAB RS F. 143, b. 511)

Tačiau neabejotinai svarbiausiu periodiniu karaimų bendruomenės leidiniu XX a. buvo žurnalas *Myśl Karaimska*. Priešingai nei kiti minėti laikraščiai, pastarasis buvo oficialus Lenkijos karaimų bendruomenės organas,²⁰² kuriam finansinę paramą garantavo valstybė.²⁰³ Šio leidinio specifiką puikiai nusako Tadeušo Kovalskio (Tadeusz Kowalski) žodžiai: „*Myśl Karaimska* buvo karaimų vizitinė kortelė pasauliui“.²⁰⁴ Šio žurnalo tikslas „geresnei ateičiai išsaugoti bendruomenės gyvenimo kroniką ir rašyti apie visus karaimų gyvenimo dalykus“²⁰⁵ kaip ir žurnale *Onarmach*, *Myśl Karaimska* buvo publikuojami literatūros kūrinėliai, aparašomi bendruomeninio gyvenimo įvykiai.²⁰⁶ Jame buvo spausdinami ir mokslo straipsniai, recenzijos,²⁰⁷ todėl galima drąsiai teigti, kad šis leidinys savo turiniu buvo plačiausias iš visų bendruomenės leidžiamų leidinių. Sudarant žurnalo turinį, jį redaguojant didžiausią įtaką turėjo du asmenys – S. Šapšalas ir Ananjašas Zajančkovskis (Ananjasz Zajączkowski), 1929 m. pakeitęs prieš tai buvusį leidinio redaktorių Ananjašą Rojeckį (Ananjasz Rojecki), kurio santykiai su S. Šapšalu buvo gana įtempti.²⁰⁸ Pastarasis ne tik pasinaudojo žurnalu platindamas naujojo identiteto idėjas, bet ir griežtai cenzūravo leidinį, kad jame nepasirodytų naujai ideologijai prieštaraujančių tekstų, kad laikraštis vykdytų reprezentacinę funkciją, o ne taptų bendruomenės vidaus diskusijų vieta. Tad žurnalo *Myśl Karaimska* gyvavimą mus dominančiu laikotarpiu²⁰⁹ galime skirti į du etapus:

1. 1924 – 1929 m., kai leidinį redagavo A. Rojeckis;
2. 1929 – 1939 m., kai žurnalo redaktoriais buvo A. Zajančkovskis ir (neoficialiai) S. Šapšalas.

²⁰² „Od Redakcji“, *Myśl Karaimska*, (1924, Vilnius), t. 1, z. 1, s. 1-2; LCVA F. 51, Ap. 4, b. 79, l. 30

²⁰³ LCVA F. 51, Ap. 4, b. 79, l. 30

²⁰⁴ Cituota iš: M. Kizilov, „The press and the ethnic identity: turkicisation of Karaite printing in interwar Poland and Lithuania“, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, vol. 60 (4), 2007, p. 403

²⁰⁵ „Od Redakcji“, *Myśl Karaimska*, (1924, Vilnius), t. 1, z. 1, s. 1

²⁰⁶ Z. Nowachowicz, „Witaj Pasterzu! Z okazji wyboru hachama trockiego“, *Myśl Karaimska*, (1928, Vilnius), t. 1, z. 4-5, s. 1-4 ir kt.

²⁰⁷ T. Kowalski, „Język karaimski“, *Myśl Karaimska*, (1926, Vilnius), t. 1, z. 3, s. 3-7; A. Rojecki, „Karaici w Polsce. O artykule Dr. M. Balabana“, *Myśl Karaimska*, (1924, Vilnius), t. 1, z. 1, s. 3-4 ir kt.

²⁰⁸ M. Kizilov, „The press and the ethnic identity: turkicisation of Karaite printing in interwar Poland and Lithuania“, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, Vol. 60 (4), 2007, p. 403

²⁰⁹ Žurnalas „*Myśl Karaimska*“ buvo leidžiamas 1924 – 1947 metais, jo priklausomybė nuolat kito – iki 1934 m. tai buvo bendruomeninis žurnalas, 1934 – 1939 metais jis priklausė Karaimų literatūros ir istorijos mylėtojų draugijai, o atgimęs 1946 – 1947 metais vėl ėjo kaip bendruomenės leidinys, bet jau ne Vilniuje, o Vroclave. Tačiau šiam tyrimui aktualiausi iki 1939 m. išleisti jo numeriai, nes pokario metais karaimų savivokos formavimosi procesas buvo slopinamas sovietinės ideologijos, o leidiniai cenzūruojami.

Pirmuoju *Myśl Karaimska* veiklos laikotarpiu leidinyje daugiausia dėmesio buvo skiriama bendruomenės vidaus gyvenimui – metinėms, sukaktuvėms paminėti²¹⁰, tačiau pasirodė ir recenzijų bei straipsnių. Vienas žymiausių XX a. pirmosios pusės orientalistų T. Kowalskis žurnale 1926 m. paskelbė straipsnį „*Język karaimski*“ („Karaimų kalba“)²¹¹, kuriame aptarė ir hebrajų kalbos įtaką bei jos skolinius karaimų kalboje kaip reikšmingą įrodymą, formavusį religinio ir dvasinio karaimų gyvenimo, jo ryšio su judaizmu suvokimą. Autorius teigia, kad „karaimų kalba slepia savyje daugybę įdomios ir vertingos medžiagos, kuri byloja apie įvairių kultūrų įtaką jai šimtmečių bėgyje.“²¹² Visi su kulto apeigomis susiję karaizmo terminai – *tefila*, *midraš*, *rabi*, *kenesa* ir kt. yra hebrajiški.²¹³ Juos XX a. 4 dešimtmetyje S. Šapšalas pakeitė turkiškais atitikmenimis.²¹⁴

Pirmajame leidinio numeryje spausdinama A. Rojeckio recenzija Mejerio Balabano (Mejer Bałaban) straipsniui „Karaimai Lenkijoje“ (*Karaici w Polsce*), kuris buvo publikuotas Varšuvoje leistame ir paties M. Balabano redaguotame mėnesiniame žurnale *Nowe Życie* („Naujas gyvenimas“), skirtame žydų literatūrai, menui ir mokslui.²¹⁵ Nors šio straipsnio turinys papiktino recenzijos autorių, akivaizdu, kad tam tikra polemika tarp žydų ir karaimų, bent publicistikos sferoje, vyko. Įdomu tai, kad šiame dviejų autorių ginče pagrindinė tema, kurios ištakos siekė dar Lietuvos – Lenkijos respublikos laikus, buvo žydų ir karaimų tarpusavio viršenybė. A. Rojeckio žodžiais, M. Balabanas tvirtino, jog „karaimai nuo amžių turi ambicijų tvirtinti, kad jie yra tikrieji žydai“²¹⁶ Tuo tarpu recenzijos autorius nesutinka, teigdamas, kad „karaimai yra vieninteliai Senojo Testamento [ne Toros! Pabraukta mano – D.T.] be vėlesnių papildymų išpažinėjai, (...) ir vadintis žydais niekada pretenzijų neturėjo ir neturės, nes [jie] nėra žydai (skiriasi nuo jų tiek religija, tiek etnografija) todėl neturi tokios teisės.“²¹⁷ Kaip matyti XX a. 3 dešimtmetyje karaimų savivokoje jau buvo įvykęs lūžis, atskyręs juos nuo žydų, tačiau tiurkizacijos tendencijų dar nesama.

Kitokią pobūdį žurnalas įgavo pasikeitus jo redaktoriui – nuo 1929 m. per vienerius metus A. Zajankovskis ir S. Šapšalas bendrai šiam leidiniui parašė dvylika straipsnių (iš viso išspausdinta

²¹⁰ Žurnalo *Myśl Karaimska* bibliografija. Prieiga per internetą:

<http://www.jazyszlar.karaimi.org/index.php?m=6&p=2&s=0> [žiūrėta 2009 04 06, 12:42]

²¹¹ T. Kowalski, „*Język karaimski*“, *Myśl Karaimska*, (1926, Vilnius), t. 1, z. 3, s. 3-7

²¹² T. Kowalski, „*Język karaimski*“, l. 4

²¹³ Ten pat

²¹⁴ R. Freund, *Karaites and dejudatization...* p. 14

²¹⁵ A. Rojecki, „*Karaici w Polsce*“ (o artykule Dr. M. Bałabana), *Myśl Karaimska*, (1924, Vilnius), t. 1, z. 1, s. 3-4. Taip pat pasirodė ir M. Balabano knyga tokiu pat pavadinimu – „*Karaici w Polsce*“

²¹⁶ Ten pat, p. 3

²¹⁷ Ten pat

36).²¹⁸ Galima teigti, kad bent pirmaisiais darbo *Myśl Karaimska* metais minėti autoriai išsiskyrė publicistiniu produktyvumu ir diktavo žurnale publikuotų straipsnių temas. Tarp jų daugėjo tokių, kuriuose gvildentos S. Šapšalo protuirkiškos karaimų kilmės - karaimų gyvenimo Krymo kaganate, ryšio su totorių chanais - temos.²¹⁹ Nevengta demonstruoti patriotiškų jausmų Lenkijai – vienoje pirmųjų savo publikacijų *Myśl Karaimska* S. Šapšalas paskelbė savo pastoracinį laišką bendruomenei, skirtą Lenkijos valstybės atkūrinio dešimtmečiui.²²⁰ Joje autorius ragina „lenktis prie Visagalio altoriaus (pabraukta mano – D.T.) ir melsti gerovės Lenkijai“²²¹ Nors tekstų, kuriuose atvirai būtų stengiamasi atsiriboti nuo žydų, kaip A. Rojeckio recenzija, aptikti nepavyko, pastebėta protuirkiškų tekstų plitimo tendencija leidžia padėti prielaidą, kad žurnalo puslapiai tapo „arena“, kurioje karaimų bendruomenės lyderiai pristatė naująjį identitetą savo „žiūrovams“ – bendruomenei, kuri turėjo jį suprasti, perimti ir adaptuoti, bei visuomenei, kuri turėjo patikrinti karaimų atliktus „namų darbus“. Tačiau žurnalo puslapiuose patyti tik rezultatas tų reformų, apie kurias tarpusavio korespondencijoje diskutavo, ir kurias įgyvendino bendruomenės lyderiai (apie tai III sk).

²¹⁸ Vėlesniais 1930 – 1932 m. žurnale buvo publikuojama daugiau kaip trečdalis straipsnių, kurių autoriai nėra žinomi. Dėl šios priežasties tolesnis skaičiavimas galėtų netinkamai atspindėti realią situaciją.

²¹⁹ Seraja Szapszal, „Karaimi w służbie u chanów krymskich“, *Myśl Karaimska*, (1929, Vilnius), t. 2, z. 1, s. 5-22; Seraja Szapszal, „O. Akčokrakły, „Novoe iz istorii Čufut – Kale“. „Izvestija Tavrič O-va Istorii, Archeologii, i Etnografii“ T. II (59), Symferopol., 1928, (1929, Vilnius), t. 2, z. 1, s. 37 – 42.; A. Zajączkowski, „Súreja – Bej Szapszal. Kyrym Karai Túrkléri. Otbitka z rocznika tureckiego „Türk Jyly“. Stambul, 1928, str. 43. (1929, Vilnius), t. 2, z. 1, s. 43 ir kt.

²²⁰ Seraja Szapszal, „List pasterski“, *Myśl Karaimska*, (1929, Vilnius), t. 2, z. 1, s. 3-4

²²¹ Ten pat, p. 4

3. ŽYDAS AR TIURKAS? TAPATYBĖS KLOSTYMOŠI PROCESAS

3. 1. Naujojo identiteto formavimo procesas; etninių ir konfesinių bruoų konceptualizavimas ir atranka

Karaimų savivokos formavimosi užuomazgos siekia XIX amžių – bendruomenės bandymai užsitikrinti geresnį statusą visuomenėje bei palankesnes sąlygas ekonominei veiklai, skatino juos ieškoti būdų, tinkamai pristatyti save Rusijos imperijos valdžiai. Įvykęs mentalinis pokytis XX a. peraugo į lūžį, po kurio kardinaliai transformavusis, karaimų savivoka įgavo naujų, iki tol bendruomenei nepažįstamų, bruoų. XX a. manipuliacijos karaimų savivoka buvo nukreipiamos ne tik į dominuojančią visuomenę kaip anksčiau, o ir į bendruomenės vidų. Anksčiau pokyčiai buvo susieti su ekonominės ir socialinės gerovės siekimu ir pastangos reikšėsi per įvairaus pobūdžio informacijos apie karaimus, skirtos dominuojančiai visuomenei, skleidimą iš bendruomenės narių tarpo. Tuo tarpu XX a. įvyko lemiamas pokytis – analogiška informacija buvo transliuojama ne tik visuomenei, bet ir karaimų bendruomenei ir sklido narių tarpe. O ekonominius ir socialinius motyvus papildė siekis reformuoti bendruomenę iš vidaus. Buvo pradėtos vykdyti reformos, kurių rezultatas – susiformavusi nauja, savarankiška, savitus bruožus įgavusi moderni karaimų tapatybė.

Modernios karaimų savivokos formavimosi procesas apėmė svarbiausius bendruomenės savitumą liudijančius elementus – kalbą, religiją bei kilmę – ir transformavo juos apjungdamas į vientisą sistemą, aktualizuodama karaimų istorijos klausimus. Galima išvelgti dvi savivokos kaitos kryptis – hebrajiškų elementų, atsiradusių dėl glaudaus ryšio su žydais, atisakymą ir atsiradusios tuštumos užpildymą naujais, modernios etninės tapatybės elementais. Šį klausimą historiografijoje plačiau nagrinėjo M. Kizilovas, susitelkdamas ties hebrajų kalbos ir simbolių atsisakymu, bei tiurkiškų elementų įvedimu karaimų spaudoje, tačiau plačiau neaptardamas šių simbolių atrankos, jų konceptualizavimo bei apjungimo į visumą.

Vienas pagrindinių ir XX a. didžiausią reikšmę karaimų savivokai įgijusių elementų – kalbą. Dar A. Firkovičius, kaip minėta, bene pirmasis ėmėsis sistemingai formuoti karaimų etniškumo koncepciją, daugelį savo darbų parašė hebrajų kalba.²²² Vis dėlto, išaugęs savito karaimų etniškumo pripažinimo poreikis skatino juos kiek įmanoma atsiriboti nuo sąsajų kitai bendruomenei

²²² R. Freund, *Karaites and dejudatization...* p. 13

būdingais etniškumo elementais. Neabejotina, kad vienas tokių buvo hebrajų kalba – vienas iš žydu bendruomenės savitumų, nuo kurių ji buvo neatsiejama ir su kuria tapatinama tiek žydu, tiek nežydu tarpe. Jos atsisakymas karaimų bendruomenėje buvo palaipsnis, bet nuoseklus ir nenutrūkstamas. Jis vyko dviem plotmėmis – buvo stengiamasi pašalinti hebrajizmus iš karaimų kalbos, dažnai pakeičiant juos turkų kalbos, kurią gerai išmanė S. Šapšalas, ėmęsis šios veiklos, elementais.²²³ Iš pirmo žvilgsnio šie pakeitimai atrodo menki – dažniausiai skiriasi viena ar dvi raidės žodyje, tačiau iš tiesų jie reikšmingai pakeičia žodžio sandarą. Pavyzdžiui, žodis hachamas (hebr. *Hakham* - išminčius), apibūdinantis vyriausiąjį dvasininką, buvo pakeistas į hachanas (*hakhan*), kurio skambesys artimas žodžiui chanas, reiškiantį totorių vadą. R. Freund teigia, kad iki pat 1927 m. karaimai vartojo hebrajiškus terminus²²⁴, tačiau tyrimo metu sukaupti archyviniai dokumentai rodo, kad suturkinti terminai tuo metu jau plačiai naudojami oficialiuose bendruomenės dokumentuose.²²⁵

Atsisakę hebrajų kalbos karaimai nustojo vartoti ir hebrajiškus rašmenis, kuriais iki tol buvo užrašoma karaimų kalba. Dar XIX a. jai buvo pritaikyta kirilica, vėliau – lotyniškas raidynas. Ir nors S. Šapšalas karaimų kalbą laikė pagrindiniu bendruomenės savivokos elementu ir tiurkišką kilmę grindžiančiu įrodymu, XX a. bendruomenėje ji beveik nebebuvo vartojama.²²⁶

Hebrajų kalbos atsisakymas buvo pagrindinis, bet ne vienintelis hebraiško palikimo atsisakymas sakraliojoje karaizmo tradicijoje. Religiniai simboliai – Dovydo žvaigždė, Dekalogo lentelės buvo pašalinti iš Trakų kenesos (hebr. *Kenesset*) interjero dėl jų judėjiškos prasmės.²²⁷ O Vilniaus kenesoje, statytoje 1911 m., religinius simbolius pakeitė pasaulietiniai – bokšto smaile papuošė karaimų herbas. Tačiau žydiškasis segmentas sudarė didelę karaimų savivokos dalį, todėl spragą, atsiradusią atsisakius jos hebraiškumo reikėjo užpildyti naujais naratyvais. Buvo pradėta plėtoti karaimų kilmės iš chazarų teorija. Jai pagrindą davė keli svarbūs veiksniai:

1. Pirma, Krymo karaimai ilgą laiką gyveno musulmonų valdomame Chazarų kaganate²²⁸, totoriškoje aplinkoje ir perėmė kai kurias jų tradicijas, aprangos detales.

²²³ Ten pat, p. 14

²²⁴ Ten pat

²²⁵ LCVA F. 51, Ap. 4, b. 400 ir kt.

²²⁶ Serajos Šapšalo susirašinėjimai su Haličo bendruomenės vadovais – LMAB RS F. 143, B. 125 (S. Šapšalo laiškas Mardkovičiui), B. 723, 724 (Zaracho Zarachovičiaus laiškas S. Šapšalui)

²²⁷ M. Kizilov, „Karaites in North – Eastern Europe“ p. 37

²²⁸ Chazarų kaganatas - VII a. chazarai įkūrė Chazarų kaganatą šiuolaikinės Europos pietryčiuose prie Kaspijos jūros ir Kaukazo. Klestėjimo metais ši karalystė apėmė vakarų Kazachstaną, Krymą, rytinę dabartinės Ukrainos dalį ir pietų Rusiją.

2. Antra, kaip ir karaimai, jie atvyko į LDK Vytauto laikais, jų mažos bendruomenės užsiėmė panašiais verslais ir sudarė labai nedidelę gyventojų dalį.
3. Trečia, karaimų kalba, kuri, kartu su religija ir kilme yra svarbiausi karaimų savivokos kriterijai, priklauso tiurkų kalbų grupei ir yra panaši į turkų bei totorių kalbas²²⁹.

Tačiau iki pat XX a. pradžios, nepaisant poros prieš tai buvusių nesistemingų bandymų²³⁰, kilmės iš chazarų teorija nebuvo nuosekliau plėtojama. Tik 1915 – 1917 m., kai S. Šapšalas buvo išrinktas Taurijos ir Odesos hachamu, ji tapo oficialia ideologija, ilgainiui įleidusia šaknis karaimų bendruomenėje. Jos pagrindu tapo istorija apie tai, kaip X a. pr. Kr. karaimai atkeliavo į Krymą ir įsikūrė ten, atversdami vietos chazarus į ikitalmudinį judaizmą.²³¹ Svarbu atkreipti dėmesį, kad lyginant su A. Firkovičiaus bandymu įvesti chazariškąjį elementą į karaimų istoriją ir savivoką, S. Šapšalo koncepcija turėjo keletą svarbių skirtumų. Buvo atsisakyta A. Firkovičiaus idėjos apie karaimų kilmę iš dingusių judėjų genčių – jų vietą pakeitė ir karaimų protėviais tapo chazarai. Esminis šios transformacijos aspektas yra tas, kad ji leido visiškai išsivaduoti iš semitinės karaimų kilmės ir priartinti juos prie tiurkiškosios protėvių idėjos. Kartu buvo išspręstas chronologinis neatitikimas tarp Izraelio genčių dingimo dar prieš Kristų ir karaizmo susiformavimo XVIII - XI amžiais bei išsaugotas ir sustiprintas „nedalyvavimo“ Kristaus nukryžiuojime siužetas, kurio reikšmė nuo XIX amžiaus, nepaisant modernių visuomenių susiformavimo bei plintančios sekuliarizacijos, neprarado savo reikšmės. Plėtodamas chazariškos karaimų kilmės teoriją S. Šapšalas rėmėsi antropologinių ekspedicijų²³² duomenimis, tačiau jo santykis su turima informacija gana specifiškas – nors aptartos mokslininkų nuomonės karaimų kilmės klausimu išsiskyrė (buvo rasta panašumų su žydais, totoriais,

²²⁹ Pirmasis Biblijos vertimas į karaimų kalbą, (1587 m. titulinio lapo kopija) LMAB RS „Žydų tipai“ (atvirukų albumas) šifras 8603

²³⁰ Plačiau apie šiuos bandymus: M. Kizilov, *Social adaptation and manipulation with self-identity...*

²³¹ С. Шапшал, *К вопросу об этногенезе караимов*, l. 11. Tačiau naujausi moksliniai tyrimai rodo, kad iš tiesų chazarai priėmė talmudinį judaizmą ir iki pat mūsų laikų išnykimo neturėjo jokių kontaktų su karaimais.

²³² Iš viso savo tekste S. Šapšalas aptaria 9 antropologinio pobūdžio ekspedicijas, atliktas daugiausia Kryme bei Lenkijoje, kurių metu buvo bandoma išsiaiškinti karaimų kilmę ir jos ryšį su žydiškumu. Plačiau apie tai: С. Шапшал, *К вопросу об этногенезе караимов*., LIIB F. 4, b. 127, l. 4-11

baškirais ir kt.), o Korado Džini (Corrado Ginni)²³³ bei A. Bašmakovo išvados²³⁴ – itin kontraversiškos, S. Šapšalas jas interpretavo kaip vienareikšmišką chazariškos karaimų kilmės įrodymą.²³⁵

Chazariškos karaimų kilmės plėtojimui buvo pasitelktas jau XIX a. labai svarbiu karaimų savivokos elementu ir manipuliacijų objektų tapęs karaimų etnonimas, kurio kaita atspindi bendruomenės savivokos pokyčius. S. Šapšalas siekė paneigti ryšį tarp karaimų etnogenezės, jų išpažįstamos religijos ir judaizmo. Kaip ir pastarasis, karaizmas yra etninė religija – terminas karaimas reiškia ir religijos išpažinėją, ir karaimų kilmės asmenį. Bendra šių dviejų religinių tradicijų kilmė suponuoja ir jas išpažįstančių grupių etninį panašumą.

S. Šapšalas – svarbiausias XX amžiaus karaimų ideologas, nebuvo vienintelis, suvokęs reformų bendruomenėje būtinybę. Tačiau ėmėsis kalbos ir istorijos pritaikymo naujai tapatybės ideologijai, kuri turėjo virsti karaimų savivokos pagrindu, trečiąjį svarbų savivokos elementą – religiją, jis paliko kiek nuošalyje. Paradoksalu, tačiau eidamas vyriausiojo karaimų dvasininko pareigas jis nesiryžo jų imtis.²³⁶ Religinių karaimų bendruomenės reformų problematika nėra nuosekliai aptarta istoriografijoje – tiek M. Kizilovas²³⁷, tiek R. Freund²³⁸, išsamiausiai tyrinėję šį klausimą, daugiau koncentravosi į hebraiškų simbolių, terminų atsisakymą karaimų liturgijoje, mažiau dėmesio skirdami religinių reformų idėjoms ir jų sklaidai. Svarbu pastebėti, kad bendruomenės intelektualų suvokta religinių reformų būtinybė buvo sąlygota tiek ideologinių, tiek praktinių paskatų. Pirmąsias nulėmė įsitvirtinęs poreikis atskirti save nuo žydų, kai tuo tarpu antrąsias – blėstantis karaimų religingumas ir didėjanti sekuliarizacija, kėlusį grėsmę karaimų savivokai ir bendruomenės išlikimui.

Religinių reformų poreikis buvo suvoktas dar XX a. trečiame dešimtmetyje – jau minėtas A. Mardkovičius, teksto „Įstatymo sūnūs“ autorius bei vienas iš Lenkijos bendruomenės lyderių, laiškų kreipėsi į S. Šapšalą siūlydamas karaimų religijos reformų projektą²³⁹, tačiau kaip galima spręsti iš po

²³³ C. Ginni S. Šapšalui, F. 143, b. 211

²³⁴ Bašmakovo išvados pateikiamos S. Šapšalo darbe *К вопросу об этногенезе караимов ...*, LIIB F. 4, b. 127, s. 9-10

²³⁵ „visi autoriai turi vienbalsiai pripažinti, kad karaimų tipas skiriasi nuo žydų ir atvirkščiai, [bei] neginčijamai priartėja prie tiurkų [tipo].“ F. 4, b. 127, l. 11 Tačiau tuo pat metu Šapšalas teigia karaimus iki apsigyvenant Kryme buvus izraelitais (Ten pat)

²³⁶ Su religinių reformų pasiūlymais į S. Šapšalą kreipėsi A. Mardkovičius bei S. Bobovičius, tačiau šios reformos taip ir liko neįgyvendintos (žr. toliau)

²³⁷ M. Kizilov, „Social adaptation and manipulation with self-identity....“

²³⁸ R. Freund, *Karaites and dejudaization....*

²³⁹ LMAB RS F. 143, b. 466, l.5-10, 1928 m.

to sekusios S. Šapšalo korespondencijos bei vėlsenio Samuelio Bobovičiaus projekto,²⁴⁰ jo siūlytos reformos nebuvo įgyvendintos.

A.Mardkovičiaus pasiūlytos naujovės, kurias jis pats mieliau buvo linkęs vadinti idėjomis svarstymams, išdėstytos jo laiške S. Šapšalui, rašytame 1928 m. sausio 23 dieną Lucke. Be religijos reformų, autorius nagrinėjo ir istorinės karaimų tėvynės klausimą, kuris bus aptartas vėliau. Priešingai nei panašių reformų iniciatorius XX a. ketvirtajame dešimtmetyje S. Bobovičius, A. Mardkovičius minėdamas priežastis, vertusias imtis pokyčių, jas labiau siejo su prisitaikymu supančioje slaviškoje aplinkoje, nei su atsiribojimu nuo žydų, nors šis motyvas taip pat svarbus. A. Mardkovičius aptarė penkis, jo manymu, svarbius karaimų religijos klausimus, kurių pagrindinės idėjos yra:

1. Hebrajų kalbos, kuria meldžiasi visi, tačiau supranta tik mažuma karaimų, atsisakymas. Todėl, tenkinant bendruomenės poreikius, reikėtų išversti maldynus į karaimų kalbą ir, pageidautina, šalia pateikti jo tekstą lenkiškai. Be to, spausdinti maldynus lotynišku raidynu.
2. Autorius siūlo pakeisti iki tol vyravusį visų tikinčiųjų meldimąsi balsu Kaplano garsiai recituojama malda, į kurią tikintieji atsakytų tardami tam tikrus žodžius kaip amen ar kt.
3. A. Mardkovičius siūlė pamaldų metu kenesoje įvesti chorą ir muzikos instrumentus, kad tikintieji pajustų daugiau džiaugsmo ir dvasinio pasitenkinimo. Tačiau suvokdamas, kad tokie pakeitimai gali priartinti karaimų pamaldų tradicijas prie krikščioniškų apeigų, primygtinai siūlė surasti karaimų muziką, kuris galėtų akomponuoti instrumentu. Vargu ar toks pasiūlymas galėjo būti įgyvendintas ne tik dėl bendruomenei svetimos idėjos, bet ir praktinių kliūčių – nesant religinės muzikavimo tradicijos, vargu ar bendruomenėje būtų atsiradęs žmogus, turintis tam reikiamų įgūdžių.
4. Vienas egzotiškesnių A. Mardkovičiaus pasiūlymų – biblijinių laikų aukojimo tradicijos atgaivinimas, ėriuką pakeičiant gėlėmis ir augalais bei smilkalų deginimas.
5. Galiausiai, autorius siūlė perkelti švenčiamą septintąją savaitės dieną iš šeštadienio į sekmadienį, argumentuodamas, kad „aplinkybės, kuriomis mes dabar gyvename, ne šeštadienis, o sekmadienis yra ta septintoji diena“, todėl ten, kur pamaldos vyksta tik kartą per savaitę, jos turėtų būti perkeltos iš šeštadienio į sekmadienį.

²⁴⁰ LMAB RS F. 143, b. 182, l.1-7, 1938 m.

6. Paskutinis – kepurės klausimas („*kwestja czapkowa*“). Teigdamas, kad „kai kurių karaimų požiūriu, vaikščiojimas neužsidengus galvos [kepure] yra malonus supančiai aplinkai“, siūlė apsvarstyti šį klausimą, nors, kaip teigė, jis pats neteikė šiam dalykui pernelyg daug reikšmės.

Kaip matyti iš pateiktų siūlymų, A. Mardkovičiaus idėjos buvo smarkiai įtakotos gyvenamosios aplinkos ir poreikio prie jų prisitaikyti. Kaip spėjo ir pats šių idėjų sumanytojas, jo reformų projektas susilaukė stipraus bendruomenės pasipriešinimo – vienas Haličo bendruomenės lyderių Zacharas Novachovičius savo laiške S. Šapšalui, rašytame tais pačiais 1928 metais rugpjūčio 4 dieną teigia, kad A. Mordkovičiaus siūlymai sukėlė Haličo bendruomenėje didelį nepasitenkinimą – karaimai manė reformas esant neetiškas ir nemoralias, nors laiško autorius, gindamas A. Mardkovičių, pripažino, kad jis turėjo kuo geriausių intencijų bendruomenės atžvilgiu.²⁴¹

Nors pirmasis bandymas reformuoti karaimų religiją ir pritaikyti ją modernios epochos reikmėms žlugo, jų poreikis bendruomenėje liko. Tačiau praėjo dešimtmetis iki antrojo šaltiniuose žinomo bandymo pasiūlyti tokių reformų projektą. Jo sumanytoju tapo Samuelis Bobovičius²⁴², tuo metu gyvenęs emigracijoje Jungtinėse Amerikos Valstijose, kuris savo laiške S. Šapšalui 1938 m. lapkričio mėn. išdėstė pasiūlymus kaip reformuoti religinį bendruomenės gyvenimą. Laiške jis nurodo ir svarbiausias priežastis, dėl kurių religijos pokyčiai yra būtini. Tai karaimų savivokos išsaugojimas, priklausantis nuo atsakymų į bendruomenei svarbius klausimus ir galimybė siekti bendruomenės tikslų, kurie konkrečiai nėra įvardinti, tačiau laiško turinys leidžia spręsti, kad autorius turi omenyje karaimų prisitaikymą nenuspėjamoje ir grėsmingoje aplinkoje (neseniai buvo praėjęs I pasaulinis karas, Rusijos revoliucija, neabejotinai buvo jaučiamos neramos nacionalsocialistinės nuotaikos) bei būtinybę įtvirtinti savo atskirumą nuo žydų.²⁴³ Siūlydamas konkrečius veiksmus, kurių reikėtų imtis, S. Bobovičius kalba visų karaimų vardu, išskirdamas penkis esminius dalykus, kurie „mums nepriimtini karaimų religijoje“²⁴⁴:

²⁴¹ LMAB RS F. 143 b. 511, l. 1-1v

²⁴² 1938 m. jam buvo apie penkiasdešimt metų, vadinas, gimti jis galėjo apie XIX a. paskutinį dešimtmetį. Nors daugiau duomenų apie šį asmenį nepavyko rasti, neatmestina prielaida dėl jo giminystės ryšių su Simcha Bobovičiumi, kuris 1927 m. įvykdė sėkmingą misiją į Peterburgą.

²⁴³ LMAB RS F. 143 b. 511, l. 1

²⁴⁴ LMAB RS F. 143 b. 511, l. 2-6

1. „Kalba. Negalima melstis Dievui nesuprantama kalba, nes dalyvavimas pamaldose tampa prievole, o ne dvasios poreikių patenkinimu. Senovės žydų kalbos mes nelaikome sava, tai kalba mirusi ir mūsų kartai svetima ir nemaloni.²⁴⁵
2. Mirę Šventojo rašto tekstai, be religinio filosofinio moralinio pagrindo žmonių negali patenkinti.
3. Mums nepriimtinos šventės, primenančios žydų išvaramą iš Egipto, jei mūsų tolimi protėviai ten nebuvo, tai jų iš ten ir neišvarė, todėl mes jų nelaikome savo šventėmis.²⁴⁶
4. Mes nenorim gėdytis moralinių savo religijos pagrindų, todėl norime patys juos išdėstyti mums suprantama kalba ir kad juos suprasti galėtų ir kitos tautos.
5. Mes nenorime nešti atsakomybės už stačiatikybės griovimą Rusijoje ir mokėti už žydų nusikaltimus. Rusų tauta žiauriai keršys žydams už patyčias iš stačiatikybės ir visa, kas savo išore primins liaudžiai žydų religiją, bus sunaikinta. Bobovičius cituoja profesoriaus A.V. Kartašev viename savo pranešime pasakytus žodžius „Lietuvos Brastoje velnio parankiniai [žydai] iškrikščionino šventąją Rusiją.“²⁴⁷

Matome, kad svarstydami karaimų religijos klausimus, S. Bobovičius ir A. Mardkovičius pagrindiniu reformų objektu manė esant pamaldose vartotą hebrajų kalbą. Kitomis idėjomis S. Bobovičius ganėtinai nutolo nuo savo pirmtako, nors galima išvelgti juos turėjus panašių ketinimų – Mardkovičius siekė karaimų religijos pritaikymo pasikeitusioms gyvenimo aplinkybėms įvesdamas naujus ritualus, tuo tarpu Bobovičius panašaus tikslo vedamas norėjo eliminuodamas žydiškus elementus iš karaimų liturgijos. Skirtumas tik tas, kad pirmasis to siekė siūlydamas konkrečius veiksmus, o antrasis – idėjas, kurios turėjo pastūmėti pokyčiams.

Aptardamas religines reformas, kaip ir A. Mardkovičius, S. Bobovičius mini ir kitą svarbų aspektą – „karaimų nacionalinį klausimą“²⁴⁸, kurio sprendimas taip pat reikalauja skubos, dėl „germanizmo kovos su slavizmu, kurios arena taps Rusijos stepės ir Krymas“²⁴⁹ tačiau pripažindamas

²⁴⁵ Nors H. Kobeckaitė teigia, kad svarbu ne tik kalba, bet nesuprantant jos – ritualai, atliekami pamaldų metu, kurie vienija susirinkusius žmones. Žr. Факторы сохранения...

²⁴⁶ Toks teiginys rodo, kad A. Firkovičiaus pardėta karaimų atvykimo į Krymą dar prieš Kristų legenda, vėliau S. Šapšalo išplėtotą į karaimų kilmės iš chazarų teoriją visiškai ištvirtino karaimų bendruomenėje. Siūlymas atsisakyti tradiciškai švenčiamų švenčių, tokių kaip Pesachas, rodo itin radikalių reformų siekį.

²⁴⁷ LMAB RS F. 143 b. 511, l. 6

²⁴⁸ S. Bobovičiaus laiškas S. Šapšalui, LMAB RS F. 143, b. 182, l. 1-8,

²⁴⁹ Ten pat

jo sudėtingumą, nepasiūlo jokių galimų šio klausimo sprendimo būdų. Tuo tarpu A. Mardkovičius – priešingai, nenurodo priežasčių, skubinusių spręsti šią problemą (nacionalinį klausimą), kurią jis formulavo kaip istorinės tėvynės klausimą, tiesiogiai siedamas jį su karaimų kilme, pateikė aiškų atsakymą, siejantį karaimus su rytais, jų kultūra. Tačiau šio klausimo sprendimo viziją jau XX a. pradžioje turėjo S. Šapšalas, kuris ėmė vis daugiau laiko ir jėgų skirti karaimų kilmės iš chazarų moksliniam pagrindimui.

Svarbu atkreipti dėmesį, kad tiek A. Mardkovičius, tiek S. Bobovičius savo individualias idėjas bei apmąstymus apie karaimų religiją, tradicijas bei būtinybę pritaikyti jas pasikeitusiems, modernios visuomenės gyvenimo sąlygoms, jie pristatė S. Šapšalui, neabejotinai, tikėdamiesi jo pritarimo, paramos ir iniciatyvos įgyvendinant šiuos projektus. Kaip teigia S. Bobovičius savo laiške, „Visi šie klausimai mus labai jaudina ir mes pasikliaujame jūsų tvirta valia, nes kaip daugelis iš mūsų spėja, kad tai klausimas labai svarbus ir neatidėliotinas.“²⁵⁰ Galima daryti prielaidą, kad S. Šapšalo vaidmuo šių reformų svarstymuose turėjo būti svarbus, nes tik jis, užimdamas vyriausiojo karaimų dvasininko postą, galėjo imtis jų įgyvendinti. Paradoksalu, tačiau religinių klausimų sprendime jis išliko santūrus, jam artimesnė buvo akademinės veiklos sritis.²⁵¹ Jo santykis su A. Mardkovičiaus ir S. Bobovičiaus pasiūlytomis reformomis gana pasyvus – pirmuoju atveju bendruomenė pati sukilo prieš reformas,²⁵² antruoju – įvykius nulėmė prasidėjęs II pasaulinis karas. Todėl lieka neaišku, kokia buvo karaimų bendruomenės reakcija į paskutinįjį reformų pasiūlymą, kuris taip ir liko neįgyvendintas. Vis dėlto, savivokos formavimosi procesui atskleisti itin svarbūs mentaliniai lūžiai karaimų savivokoje jau buvo įvykę. Ir nors ir gyvendami skirtingose valstybėse, karaimų intelektualiai veikė išvien svarstydami karaimų išlikimui svarbius klausimus. Po Antrojo pasaulinio karo, vėliau sekusios Sovietų Sąjungos okupacijos, XX. a. penktajame dešimtmetyje pasikeitusios politinės aplinkybės vertė apskritai atsisakyti religingumo.

XX a. pirmoje pusėje įvykusi etninių bei konfesinių simbolių atranka leido suformuoti vientisą proturišką karaimų savivokos sistemą, paremtą trimis kriterijais – kilme, religija ir kalba. Tam, kad būtų įtvirtinta karaimų kilmės iš chazarų teorija, išskyrusi karaimus kaip autonomišką, su jokia kita tauta nesusijusią grupę, reikėjo atsisakyti visų hebraišku elementų religijoje, kalboje.

²⁵⁰ LMAB RS F. 143, b. 182, l. 7

²⁵¹ M. Kizilovas nevienareikiškai teigia, kad S. Šapšalas visiškai neišmanė religinių reikalų. Žr. M. Kizilov, *The Karaites of Galicia...* p. 340

²⁵² LMAB RS F. 143, b. 511, Zaracho Zarachovičiaus laiškas S. Šapšalui apie karaimų pasipiktinimą A. Mardkovičiaus siūlomomis reformomis.

3. 2. Naujos tapatybės mitai, simboliai, legendos.

Karaimų savivokos formavimosi procesas transformavo bendruomenei svarbius simbolius ir vaizdinius, pakeisdamas jų turinį ir suteikdamas naujų reikšmių. Iki šiol istoriografijoje apie karaimų tapatybės simbolius buvo kalbama gana fragmentiškai – daugiausia aptariami judėjiškų vaizdinių ir simbolių vartojimas ir jo pokyčiai,²⁵³ kiek rečiau, bet be platesnių tyrimų – XX amžiaus pabaigoje prasidėjusio karaimų kultūros atgimimo metu pasirinkti karaimų tapatybės simboliai²⁵⁴, tačiau perėjimas nuo pirmųjų prie pastarųjų bei XX a. pirmojoje pusėje atsiradę vaizdiniai mokslo darbuose sistemingai neanalizuoti. Tačiau būtent jie tapo dabar bendruomenėje svarbių karaimų kultūros ženklų pirmtakais. Jų gimimas, vystymasis ir sklaida formavo ir keitė moderniąją karaimų savivoką.

Vienas svarbiausių vaizdinių diasporoje gyvenančiai bendruomenei – nutolusios tėvynės vaizdinys, kuriame susipina etniniai ir religiniai jausmai. Karaimų poezijoje, kurioje dažniausiai išreiškiamas šis vaizdinys, matoma jo kaita – Zaracho Zarachovičiaus eilėraštyje, kuris buvo sukurtas Haliče apie 1929 metus²⁵⁵, šlovinama Izraelio žemė, o karaimai vadinami jos vaikais.²⁵⁶ Tai, kad Šventosios žemės ilgesys nebuvo svetimas ne tik šiam autoriui, bet ir karaimų bendruomenei, liudija aplinkybės, kuriomis jis buvo parašytas – Z. Zacharovičius sukūrė jį bendruomenės šventės proga; jis buvo viešai deklamuojamas renginio metu. Tačiau tuo metu jau buvo pradėję ryškėti kito istorinės tėvynės paveikslo kontūrai – jausmus ėmė žadinti Krymas. Šis virsmas vyko palaipsniui – jo užuomazgos siekia XIX amžių, kai Krymo karaimų bendruomenė ėmė smarkiai reikštis gerindama karaimų padėtį Rusijos imperijoje. Karaimų gyvenimo gerovė buvo tiesiogiai susijusi su Krymu – tai buvo viena priežasčių, skatinusių romantizuotą jo vaizdinį, ypač bendruomenėse, nutolusiose nuo jo – Lucke, Haliče, Vilniuje, Trakuose. Plačiau istorinės karaimų tėvynės klausimą aptarė Aleksandras Mardkovičius savo laiške S. Šapšalui²⁵⁷ Klausdamas, ar karaimai yra Rytų ar Vakarų tauta iš tiesų autorius siekė kur kas daugiau – pirmiausia, įtvirtinti Krymo kaip istorinės karaimų tėvynės vaizdinį. Tam autorius pasitelkia jo priešpriešą su Izraelio žeme, iš kurios kilusieji yra pasmerkti klajonėms,

²⁵³ Ph. Miller, *Karaites Separatism in Nineteenth – Century Russia*, (Cincinnati, 1993), M. Kizilov, *Karaites through the Travelers' Eyes*, (New York, 2003), R. Freund, *Karaites and Dejudatization. A Historical review of an Endogenous and Exogenous Paradigm*, (1991, Stockholm)

²⁵⁴ H. Kobeckaitė, *Lietuvoskaraimai* (1997, Vilnius) p. 7 - 69

²⁵⁵ Naujausia šio eilėraščio publikacija, žr. M. Kizilov, *The Karaites fo Galicia*, *Priedas Nr. 3.3, p. 393*

²⁵⁶ Ten pat

²⁵⁷ A. Mardkovičius S. Šapšalui – F. 143, b. 466, l. 8v – 9v

gyvenimui skirtingose vietose, kuriose jie (žydai) visada lieka svetimi, nepageidaujami. Todėl karaimams šventoji Izraelio žemė – „tai ne tikroji protėvių tėvynė, kurie jos niekada nematė, o įsivaizduojama, pažįstama tik iš Biblijos“²⁵⁸, kitaip tariant, tėvynės alegorija. Pasirinkus Krymą istorine tėvyne, karaimai išvengia joje svetimųjų dalios bei pagrindžia savo teisę ten gyventi.

Lietuvoje susiformavo dviejų vaizdinių simbiozė – Krymo paveikslas, kurį plėtojo S. Šapšalas, pats gimęs ir užaugęs Kryme, ir artimesnis Lietuvos bendruomenėms – Trakų vaizdinys, kurį savo eilėraščiuose išreiškė vienas iš vos keleto karaimų poetų – Simonas Kobeckis (1865 - 1933). Jo eilėraščių rinktinė „Irlar“ („Dainos“), išleista kirilica atspausdinta karaimų kalba buvo pirmoji spausdinta pasaulietinio turinio knyga šia kalba.²⁵⁹ Ją sudaro 25 kūriniai, kuriuose, kaip teigia A. Zajączkowski, atsispindi karaimų gyvenimas, jų tautiniai ir kultūriniai jausmai.²⁶⁰ Savo eilėraščiuose „Dominikonų kalnas“ bei „Pavasaris“ S. Kobeckis aprašo Trakų apylinkes, gamtą.²⁶¹ Bene geriausiai žinomame jo kūrinyje – eilėraštyje „Jukla, uvlum, jukla“ („Miegok, sūnau, miegok“) S. Kobeckis apdainuoja dvi karaimams „šventas vietas“ – Sioną arba Šventąją žemę bei Trakus.²⁶² Skirtumas, kurį tarp šių dviejų vietų mato eilėraščio autorius, išreikštas žodžiais „Sionas lai būna tikslu tavo vilčių/ o Trakai – objektu tavo minčių“²⁶³ Šios eilutės ne tik taikliai apibūdina religinės bei pasaulietinės tėvynių išsiskyrimą, bet ir rodo, kad dar XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Krymo vaizdinys Lietuvos karaimų bendruomenių sąmonėje nebuvo išitvirtinęs. Galima daryti prielaidą, kad pastarojo reikšmė

²⁵⁸ A. Mardkovičius S. Šapšalui – F. 143, b. 466, l. 8v

²⁵⁹ Ananjasz Zajączkowski, „Pieśni“ Kobeckiego, Osobne odbicie z czasopisma „Myśl Karaimska“, (1928, Vilnius), t. I, z. IV – V, l. 1

²⁶⁰ Ananjasz Zajączkowski, „Pieśni“ Kobeckiego, Osobne odbicie z czasopisma „Myśl Karaimska“, (1928, Vilnius), t. I, z. IV – V, l. 1

²⁶¹ Simono Kobeckio kūrybai būdingi savitumai, atskiedžiantys dar XIX a. karaimų pasaulėjautą. Fragmentiškai užčiuopiama ir katalikiškos kultūros įtaka. Eilėraštyje „Janhy ilba“ minimos Naujųjų metų išvakarės, kai per sniegus pas karaimus atkeliauja angelas. Akivaizdu, kad turima galvoje gruodžio 31-oji, nes karaimų, kaip ir žydų, naujieji metai buvo švenčiami rudenį. Nors daugiau šaltinių, liudijančių tokį pasikeitimą rasti nepavyko, XIX a. egzistavusi eglutės puošimo gruodžio 25-ąją tradicija Vokietijos žydų tarpe leidžia manyti, kad Naujųjų metų šventimas gruodžio mėnesį bendruomenėje galėjo būti kelis dešimtmečius siekianti praktika.

S. Kobeckio eilėraščiuose atsispindi įvairių kalbų – hebrajų, lenkų, rusų, turkų bei arabų kalbų įtaka – eilėraščiuose vartojami šių kalbų skoliniai rodo, kad karaimų kalba XIX a. pabaigoje dar buvo gyva, intensyviai vartojama. XX a. S. Šapšalas ėmėsi reformuoti karaimų kalbą skolinis pakeisdamas turkų kalbos žodžiais, todėl S. Kobeckio eilėraščių kalba yra itin reikšminga lingvistiniu požiūriu. Galime išvelgti paralelę tarp kalbos ir tapatybės kaitos – kaip ir iš karaimų kalbos, taip ir iš bendruomenės savivokos buvo pašalinti elementai, būdingi kitoms kultūroms.

²⁶² Ananjasz Zajączkowski, „Pieśni“ Kobeckiego, Osobne odbicie z czasopisma „Myśl Karaimska“, (1928, Vilnius), t. I, z. IV – V, l. 2

²⁶³ „Syjon niech będzie celém twej nadziei, a Troki – przedmiotem twej myśli“ (į lenkų kalbą vertė Ananjasz Zajączkowski) iš: Ananjasz Zajączkowski, „Pieśni“ Kobeckiego, Osobne odbicie z czasopisma „Myśl Karaimska“, (1928, Vilnius), t. I, z. IV – V, l. 1

išaugo tik S. Šapšalui tapus karaimų vyriausiuoju dvasininku – savo straipsniuose²⁶⁴ Krymą ir Trakus simboliškai jungė herojinės Vytauto Didžiojo ir chano Chadži Girėjaus figūros. S. Šapšalas išplėtojo romantizuotą jų draugystės istoriją, kur abi asmenybės turi legendų herojams būdingų savybių. Ypač tai pasakytina apie Vytautą – tiek poetinėse legendose, tiek moksliniuose Šapšalo veikaluose jam priskiriamos nenugalimo kario, teisingo valdovo, ištikimo draugo ir silpnųjų gynėjo savybės. Vytauto paveikslas pirmiausiai ima skleistis karaimų atvykimo į LDK legendoje – dar viename savivokai svarbiame naratyve, kurio šviesoje karaimai vaizduojami kaip narsūs ir ištikimi kariai, kiek vėliau pasklidusiame bandyme mokslinškai pagrįsti šią legendą – tuščių žemių apgyvendintojai. Kaip ir Krymo atveju, ši legenda legitimuoja karaimų atsiskyvimą Trakuose, byloja apie jų seną ir garbingą istoriją. Dar viena paralelė, kurią leidžia išvelgti herojinė Vytauto figūra ir karaimų apsigyvenimo LDK legenda bei Girėjaus personažas – tariamas panašumas su totoriais, kurie taip pat buvo Vytauto atvesti iš musulmoniškų kraštų ir apgyvendinti netoli Trakų, bei užsiėmė karyba. Siekdami įtvirtinti šį panašumą, karaimai XX amžiuje perėmė iš pastarųjų dar LDK laikais totorių vartotą heraldinį simbolį – tamgą. Herbas – vienas svarbiausių kiekvienos tautos simbolių, kurio figūrose atsispindi tai, kas kiekvienai tautai brangiausia ir savičiausia. Karaimų herbe, kuris veikiausiai buvo sukurtas XX a., totoriškos tamgos dugne pavaizduoti karybos simboliai – dvigalvė ietis ir skydas viršuje, bei Čufut Kalė vartai apačioje. Tai akivaizdi aliuzija į legendą, apie Vytauto iš Krymo – istorinės tėvynės - atvežtus karaimų karius. Taigi Krymas, karyba ir Vytautas yra svarbiausi karaimų savivokos simboliai. Vytauto vaizdavimas būdingas XX a. I pusės karaimų poezijai. Simono Firkovičiaus eilėraštyje *Batyr bijin tamaša aty* („Stebuklingas didžiojo kunigaikščio žirgas“)²⁶⁵, kuris buvo parašytas 1933 metais, Vytautas pristatomas kaip didis valdovas ir narsus, bebaimis karys. Jis – kovotojo idealas – per kurį karaimai galėjo netiesiogiai tapatinti save su savo protėviais, kuriuos įsivaizdavo buvus ištikimus ir drąsius karius. Tokį jų paveikslą, rodantį karaimų svarbą LDK istorijoje bei jų garbingą praeitį, S. Firkovičius piešia ir minėtame eilėraštyje („kertas vyrai karuos nuo aušros lig žaros“). Karaimų ryšys su Vytautu parodomas ir per vieną svarbiausių savivokos elementų – kalbą. Eilėraštyje Vytautas su karaimėmis kalba jų gimtąja kalba.²⁶⁶ Šiame kūrinyje atsispindi ir kiti mūsų tyrimui svarbūs elementai, rodantys karaimų savivokoje įvykusius pokyčius. Tai Krymo kaip istorinės karaimų tėvynės siužeto įsitvirtinimas ir aliuzijos į tiurkišką aplinką, kurioje iki atvykdami į LDK gyveno karaimai:

²⁶⁴ S. Šapšalas, „Memorialas“, LCVA F. 51, Ap. 4, b. 400, l 22 – 24v

²⁶⁵ Eilėraštis karaimų ir lietuvių kalbomis publikuojamas H. Kobeckaitė, *Lietuvos karaimai*, (1997, Vilnius) p. 115 - 118

²⁶⁶ Kalbos reikšmę etninės karaimų savivokos formavimuisi aptarsime III skyriuje.

*Kunigaikšti, tu – vienas, lyg Viešpats danguos!
Mes išgirdom senojoj Solchato²⁶⁷ šaly,
Kaip kipčiaku²⁶⁸ pulkus šiaurės girioj tankioj
Guldo tavo ranka, atkakli ir taikli.²⁶⁹*

Apibendrinant galima teigti, kad formuojantis karaimų savivokai stiprėjo separaciniai motyvai nuo judėjiškos kultūros, todėl formavosi ir vis daugiau reikšmės įgavo tie simboliai ir vaizdiniai, kurie skyrė karaimus nuo žydų. Siekiant sustiprinti ryšius su totoriais, karaimų savivokoje įsitvirtino ir su šia tauta siejami simboliai, o istorinių ryšių paieška leido karaimams „atrasti“ savo tautos senovę ne Biblijoje minimoje pažadėtoje žemėje, o stepėse.

²⁶⁷ Solchatas – teritorija Kryme

²⁶⁸ Kipčiakai – viena iš buvusios Aukso Ordos tautų, gyvenusių Kryme.

²⁶⁹ S. Frikovičius „Batyr bijin tamaša aty“ („Stebuklingas didžiojo kunigaikščio žirgas“), iš: H. Kobeckaitė, *Lietuvos karaimai*, (1997, Vilnius) p. 116

3. 3. Prisiminti, negalima pamiršti: karaimų savivoka šiandien

Savita šiandienos karaimų savivoka nėra vienalytė – nors esminiai jos segmentai – kalba, religija, kilmė – būdingi visoms Rytų Europos bendruomenėms, išsisklaidžiusioms Lietuvoje, Lenkijoje, Ukrainoje, kiekvienam iš šių trijų regionų yra būdingi saviti bruožai. Šiandieninės Lenkijos karaimų savivoką plačiai analizavo Katarzyna Kulikowska straipsnyje „*Этническая тождественность караимов в Польше*“.²⁷⁰ Apibendrinant jos atliktą tyrimą galima teigti, kad Lenkijos karaimai šiek tiek nutolo nuo XX a. susiformavusios karaimų savivokos ir šiandien jų tapatybė turi daugiau sekuliarių bruožų. Krymo karaimų savivoką aptarė Irina V. Bogačevskaja²⁷¹, jos atliktas tyrimas leidžia išskirti esminius tolimesnio savivokos formavimosi proceso gaires. Tuo tarpu dabartinės Lietuvos karaimų savivokos tyrimų kol kas nėra, kaip ir sisteminio požiūrio, lyginančio minėtų trijų regionų savivokos panašumus bei skirtumus, bei galimas tolesnes pokyčių tendencijas. Tam reikėtų išsamaus tyrimo, todėl šiame darbe apsiribosime nubrėždami esmines gaires.

XX amžiaus pirmąją pusę galima vadinti karaimų bendruomenės kultūrinės veiklos suklestėjimo laikotarpiu, kai bendruomenė intensyviai domėjosi savo istorija, diskutavo tapatybės išlaikymo, religijos išsaugojimo klausimais, bandė nepraradami savitumo integruotis į visuomenę. Per labai trumpą laiką – mažiau nei šimtmetį – Lietuvoje ir Lenkijoje gyvenę karaimai išplėtojo ir bendruomenėje bei visuomenėje įtvirtino nors moksliskai prieštaringą, tačiau ideologiškai išbaigtą etnogenezės teoriją bei suformavo savo tiurko – karaimišką savivoką. Prasidėjusi sovietinė okupacija nutraukė besiplėtojančią kultūrinę bendruomenės veiklą, neleido plėtotis karaimų savivokai. Jos atgimimas prasidėjo baigiantis XX a. – 1988 m. Trakuose buvo įkurta Lietuvos karaimų kultūros bendrija, po metų įvyko pirmasis tarptautinis karaimų suvažiavimas.²⁷²

1992 m. oficialiai atgimusi Lietuvos bendruomenė²⁷³ ėmėsi gaivinti sovietmečiu apmirusią kultūrinę veiklą, bei karaimišką tapatybę, kuriai reikštis dešimtmečiais nebuvo sąlygų.²⁷⁴

²⁷⁰ K. Kulikowska, „*Этническая тождественность караимов в Польше*“, *Karaj Kiuñlari. Dziedzictwo narodu karaimskiego we Współczesnej Europie*, (Wrocław, 2004), p. 239 - 243

²⁷¹ Ирина Богачевская „*Современные трансформации этнокультурной идентификации крымских караимов*“, *Karaj Kiuñlari. Dziedzictwo narodu karaimskiego we Współczesnej Europie*, (Wrocław, 2004), p. 286 - 294

²⁷² H. Kobeckaitė, *Lietuvos karaimai*, (1997, Vilnius), p. 67

²⁷³ Ten pat, p. 22

²⁷⁴ Bene vienintelis būdas, kuriuo karaimų istorijos ir kultūros problemos reiškėsi sovietmečiu, buvo akademinė veikla, kurią plėtojo S. Šapšalas, bei kiti, labiau Kryme gyvenusiais karaimais besidomėję Rusijos mokslininkai, su pastaruoju palaikę glaudžius ryšius per korespondenciją bei viešas publikacijas. Tai buvo pagrindiniai S. Šapšalo karaimų etnogenezės

Nepaisant to, S. Šapšalo dar XX a. pradžioje suformuota savivoka buvo perimta – bandoma ne tik ją diegti bendruomenės nariams, sovietmečiu praradusiems ar neįgijusiems karaimiškos tapatybės, bet ir plėtoti šios teorijos akademinį pripažinimą.²⁷⁵

Atgimusios karaimų bendruomenės „manifestu“ tapo H. Kobeckaitės knyga „Lietuvos karaimai“²⁷⁶, kurios „Įžangoje“ autorė mini dar XIX amžiuje pagrindiniais karaimų savivokos elementais buvusius religiją, kalbą, bei antropologinius požymius – jų egzistavimas grupėje nulėmė karaimišką tapatybę.²⁷⁷ Knygoje autorė „apibendrina tai, (...) kas buvo parašyta įvairių tautybių mokslo žmonių, tarp jų ir karaimų“, taigi, joje pateikti esminiai karaimų istorijos ir kultūros faktai bent iš dalies leidžia rekonstruoti šiuolaikinių karaimų teorinį tapatybės modelį, kuriam patikrinti reikėtų atlikti sudėtingus lauko tyrimus. Kartu ši knyga, kaip XX a. pradžios karaimų laikraščio *Mysl Karaimska* tekstai, siekia supažindinti visuomenę su karaimų bendruomene ir leidžia rekonstruoti aspektus, su kuriais jie nori būti identifikuoti. Pirmasis ir bene svarbiausias jų – tiurkiška kilmė. Etniškumo klausimas nuo pat XIX a. buvo labai svarbus karaimams, o jo reikšmė tolydžio augo, dėl objektyvių priežasčių, tokių kaip sekuliarizacija, asimiliacija, menkstant kitų dviejų savivokos segmentų – religijos ir kalbos – reikšmei. Būtent kilmę ir kalbą Lietuvos karaimai laiko svarbesniais savivokos elementais nei religiją, nors ši išlieka reikšminga. Religijos reikšmė savivokai menko ne tik dėl jau minėtų objektyvių priežasčių – karaizmo tapatinimas su etniškumu prieštarauja S. Šapšalo išplėtotai ir karaimų tarpe įsitvirtinusiai etnogenezės teorijai. Šis prieštaravimas atsispindi dar XIX a. prasidėjusioje ir nuolat besitęsiančioje etnonimo kaitoje - XIX amžiuje jis buvo suvokiamas kaip religinis – etnis, XX a. – kaip tik religinis apibrėžimas, pirmuoju atveju nurodantis kartu ir kilmę, ir tikėjimą, o antruoju – tik pastarąjį, XXI a. įgavo abi šias reikšmes, kurios buvo griežtai atribotos viena nuo kitos – karaizmo išpažinėjai nebūtinai buvo karaimai, o karaimai nebūtinai išpažino šią religiją.²⁷⁸ Tokiu būdu semitinė religijos kilmė netrukdė chazariškos etnos kilmės teorijai.²⁷⁹ „Savo chazariškos kilmės suvokimas (...) šiandien neabejotinai sudaro vieną iš sudėtinių karaimų tautinės savimonės dalių.“²⁸⁰

teorijos sklaidos būdai, kuriais ji plito, kad ir palyginti siauroje, visuomenės grupėje. Tačiau svarbu yra tai, kad tokiu būdu ši teorija įgavo ir įtvirtino save akademinėje aplinkoje ir buvo mokslininkų pripažinta.

²⁷⁵ Baliulis A., Mikulionis S., Miškinis A. *Trakų miestas ir pilys*

²⁷⁶ H. Kobeckaitė, *Lietuvos karaimai*,

²⁷⁷ Ten pat, p. 8

²⁷⁸ Ten pat, p.14 - 15

²⁷⁹ Kaip matysime vėliau, šiuolaikinių karaimų savivokoje, nepaisant kelių dešimčių metų sovietinio režimo, išliko ne tik S. Šapšalo suformuota karaimiška savivoka, bet ir tie patys argumentai, pagrindžiantys ją.

²⁸⁰ H. Kobeckaitė, *Lietuvos karaimai*, p. 20

Galbūt dėl gana intensyvios mokslininkų, tyrinėjančių karaimų, kripčiakų bei kitų etninių grupių etnogenezę bei antropologiją, veiklos, ir priešingai – kalbos ir religijos apmirimo, XX a. pabaigoje – XXI a. chazariškos kilmės teorija karaimų savivokoje tapo pagrindiniu elementu, suvienijančiu savyje karaimų kilmę, kalbą ir net religiją, kuri dar XX a. pradžioje buvo vienareikšmiškai suvokta kaip semitinė – tai liudija jau aptartos pastangos reformuoti religinę tradiciją bei praktiką, kiek įmanoma atsisakant jos sąsajų su judaizmu.

Lietuvos karaimų tapatybę gana vaizdžiai atspindi 1997 m. atlikti statistiniai bendruomenės tyrimai.²⁸¹ Jų rezultatai aiškiai rodo, kad šiandieninė Lietuvos karaimų savivoka remiasi tais pačiais trimis segmentais – kalba, religija, etnine kilme – kaip ir XX a. pirmoje pusėje – daugelis karaimų pripažino karaimų kalbą savo gimtąja, nors ja skaityti ir rašyti mokėjo vos keletas bendruomenės narių.²⁸² Panaši situacija susiklostė ir Lenkijoje, ją tyrinėjusi K. Kulikowska²⁸³ priėjo išvados, kad karaimų savivoka, nors ir rėmėsi XX a. pradžioje suformuotais elementais bei simboliais, kasdieniniame gyvenime pasirodė esanti tik deklaratyvi pozicija. Realiai karaimai savo kilmę suvokė per kraujo giminystės ryšius – kaip teigė respondentai, jie yra karaimais, nes juose teka karaimiškas kraujas.²⁸⁴ Taigi iš tiesų tai vienintelė ir pakankama jų tapatybės sąlyga. Toks atotrūkis tarp realios gyvenimiškos situacijos ir individų savivokos rodo, kad XX a. susiformavusi karaimiška tapatybė dabartinės Lietuvos ir Lenkijos karaimų bendruomenėse buvo tarsi užkonservuota, išaldyta laike ir šiandien egzistuoja kaip „išmoktas“, nuo kasdienio gyvenimo atitrūkęs kultūros reliktas. Galima samprotauti, ar sovietmečiu vykusį ateistinę propagandą, religinių apeigų draudimai, kultūrinių organizacijų veiklos apribojimai buvo lemiamu veiksniu, sustabdžiusiu karaimų savivokos vystymąsi. Neabejotina, kad šie suvaržymai neigiamai veikė bendruomenę, tačiau ne mažiau reikšmingas buvo pernelyg staigus – tiek laiko, tiek ideologijos prasme – tapatybės pokytis, kuriam įsitvirtinti trukdė didelis atotrūkis nuo šimtmečius gyvavusio tapatybės bei religinės tradicijos ryšio. Kaip taikliai pastebėjo B. Anderson, „visi gilūs sąmonės pokyčiai pačia savo prigimtimi skatina atminties netekimą. Tokias atminties spragas, susiklosčius tam tikroms istorinėms sąlygoms, užpildo pasakojimai.“²⁸⁵ Karaimų atveju, jų vietą užėmė chazariškos kilmės teorija, kuri buvo išmokta ir įsitvirtino sąmonėje, suformuodama modernią karaimų savivoką. Tiek XX a., tiek dabar karaimai nevensia pristatyti savęs

²⁸¹ Karaimai Lietuvoje – Karaims in Lithuania p. 32

²⁸² Ten pat,

²⁸³ K. Куликовска, „Этническая тождественность караимов в Польше“ p.241

²⁸⁴ Ten pat, p.241

²⁸⁵ B. Anderson, Įsivaizduojamos bendruomenės, p. 226

visuomenei, kuri šią informaciją priima ir įsisavina – 2008 m. rugpjūčio mėnesį Naujamiesčiui (Panevėžio raj.) buvo suteiktas herbas, kuriame pavaizduotas sidabrinis angelas, o šalia jo – dvigalvė ietis, tokia, kokia yra vaizduojama karaimų herbe. Taip norėta įamžinti miestelyje gyvenusių karaimų atminimą.²⁸⁶

Karaimų savivoka, nors ir susiformavo XX a. pradžioje, ne visada yra pastovus ir nekintantis reiškiny. Nors šiandien Lietuvos ir Lenkijos karaimų savivoka yra įgavusi gana statišką, nuo realaus gyvenimo atitrūkusį pavidalą, kurio esminis pokytis – nuolat didėjantis atotrūkis tarp to, kuo įsivaizduojama esant ir to, kuo iš tiesų yra. Visiškai priešingas procesas pastebimas Krymo autonominėje respublikoje. Ėmusi patirti sovietinio režimo keliamus sunkumus, Krymo bendruomenė negalėjo pilnai perimti Lenkijoje ir Lietuvoje tuo metu jau įsitvirtinusios savivokos – tai įvyko tik po sovietų sąjungos griūties, todėl šiandien Kryme ir kituose Ukrainos regionuose gyvenančių karaimų savivoka transformuojasi, perimdama XX a. pradžios karaimų savivokai būdingus elementus, kartu juos pritaikydama šiandieniams poreikiams. Dabartinės Krymo karaimų savivokos tyrimą atlikusi Irina Bogačevskaja²⁸⁷ teigia, kad „karaimų bendruomenė šiandien išgyvena galias etnokultūrinės ir politinės transformacijas. Jos kyla iš stipraus, iki tol nepasireiškusio susidomėjimo savo etnogeneze, kalba, kultūra.“²⁸⁸ Autorė aptaria šiandieninių Krymo karaimų ideologų - daugiausia Jurijaus Polkanovo – sukurtą teoriją apie karaimų kilmę ir istoriją. Jos išskirti šios pagrindiniai šios teorijos elementai leidžia išvelgti du pagrindinius savitumus, būdingus šiandieninei Ukrainos karaimų savivokai:

1. Karaimų ideologai perima ir transformuoja dar XX a. S. Šapšalo suformuotos karaimų etnogenezės teoriją ją toliau plėtodami ir transformuodami suteikia jai naują pavidalą.
2. Karaimų savivokos tiurkizavimo procesas, palyginti su Lenkijos ir Lietuvos bendruomenėmis pavėlavo, ką iš dalies liudija ir M. Kizilovo atlikto tyrimo²⁸⁹ išvados, kad dabartinės Ukrainos karaimai (turimas omenyje ir Haličas, tarpukariu priklausęs Lenkijai) net sovietmečiu išlaikė semitišką savivoką ir tradicijas. Dėl šios priežasties šiandieninė Ukrainos karaimų savivoka nėra statiška, kaip Lietuvos bendruomenės atveju, - vyksta jos pokyčiai, kurie, viena vertus, perima, „išmoksta“ Lenkijoje ir Lietuvoje jau įsitvirtinusios savivokos modelį, kita vertus, jį plėtoja, ieškodami naujų argumentų, įrodymų, grindžiančių jos segmentų – religijos, kalbos,

²⁸⁶ I. Jaroszynska, „Karaimska symbolika w herbe Nowego Miasta“, *Awazymyz*, (2008, Warszawa) Nr. 1 (2), prieiga per Internetą: www.awazymyz.karaimi.org

²⁸⁷ И. В. Богачевская „Современные трансформации этнокультурной идентификации крымских карaimов“, *Karaj Kiuñlari. Dziedzictwo narodu karaimskiego we Współczesnej Europie*, (Wrocław, 2004), p. 286 - 294

²⁸⁸ И. В. Богачевская „Современные трансформации“ p. 286

²⁸⁹ M. Kizilov, *The Karaites fo Galicia*.... p. 303-321

etnogenezės – tariamą tikrumą. Tai rodo prasidėjus naują karaimų savivokos formavimosi poslinkį.

Pagrindinės naujovės, išryškėjusios Krymo karaimų savivokoje ir lėmusios lokalinę jos specifiką, buvo šios:

1. dar XIX a. vokiečių mąstytojų, romantizmo atstovų, išplėtotas „kraujo ir žemės“ motyvas, kuris buvo tapęs pagrindiniu kilmės, priklausymo tautai, požymiu, buvo perimtas ir modifikuotas – kraujo metafora buvo susieta su „tiurkiškomis tautomis“, o žemės – su Krymu.
2. Sustiprinama dar A. Mardkovičiaus XX a. pradėta plėtoti istorinės karaimų tėvynės problema – per kraujo ir žemės metaforą, jos statusas suteikiamas Krymui. Lietuvos karaimų tarpe pastebėta dviejų vaizdinių – Trakų ir Krymo simbiozė – Krymo karaimams, atrodo, yra svetima.

Plėtojant Krymo karaimų savivoką, pagrindiniais ideologais tapo Jurijus Polkanovas, kuris kiek pakoregavo S. Šapšalo karaimų kilmės koncepciją, įvesdamas pataisymų ar išplėtodamas jau esamus teiginius:

1. plėtojant karaimų kilmės teoriją, chazarai tapo tik viena iš karaimų protėviais vadintų genčių. Kaip teigia J. Polkanovas, „Krymo karaimai – tiurkai tai senovės karaitų šakos, įėjusios į gunų bei chazarų genčių sąjungą, palikuonys. (..) Todėl „šiandienos karaimuose teka ne tik chazariškas, bet ir arijų kraujas“.²⁹⁰
2. Karaimų religija, priešingai nei buvo manyta iki šiol, anot Polkanovo, susiformavo dar pirmaisiais mūsų eros metais ir neturėjo nieko bendra su judaizmu. O Ananas Dovydo (Deivydo) sūnus, istoriografijoje minimas kaip karaizmo dogmų suformuotojas²⁹¹, tik suvaidino „svarbų vaidmenį apjungdamas šios religijos išpažinėjus“.²⁹²

Nepaisant jau minėtų savitumų, Krymo karaimų savivoka iš esmės remiasi S. Šapšalo suformuluota koncepcija ir, beje, vartoja tą pačią argumentaciją bei retoriką jai pagrįsti.²⁹³ Akivaizdu, kad XX a. vykusios intensyvios karaimų savivokos transformacijos Lenkijoje ir Lietuvoje, kurių priežastys ir eiga buvo aptarta šiame darbe, veikia besiformuojančią Krymo karaimų tapatybę. Pro-tiurkiškos tautinės orientacijos pasirinkimą galėjo lemti sąlyginis artumas su Lietuvos ir Lenkijos

²⁹⁰ Manytina, kad tokią retoriką veikė rasistinės teorijos. И. В. Богачевская „Современные трансформации...“ p. 288

²⁹¹ L. Nemoj, *Karaite antology*, (1980, Niujorkas), p. xiii - xxvi

²⁹² И. В. Богачевская „Современные трансформации...“ p. 288

²⁹³ Kaip ir S. Šapšalo koncepcijoje, atsisakoma tapatinti karaimų etnonimą su jų etnogeneze (ten pat, p. 287). Maža to, J. Polkanovas vyresnysis pasiūlo naują etnonimo kilmės versiją, neva jis atsirado neteisingai interpretavus tiurkiško žodžio reikšmę (ten pat)

bendruomenėmis, ryšių su jomis palaikymas bei S. Šapšalo veikla XX a. pradžioje, kai jam buvo patikėtos Taurijos hachamo pareigos. Neatmestina prielaida, kad reikšmės turėjo ir sovietmečiu vykę orientalistikos tyrimai, kur svariu indėliu tapo S. Šapšalo veikalai.

Apibendrinant galima teigti, kad nors Rytų Europos karaimų savivokai būdingi tie patys elementai – chazariškos kilmės teorija, kalba, religija – kiekvienoje iš trijų šiuolaikinių valstybių – Lietuvoje, Lenkijoje ir Ukrainoje – jos įgijo tam tikrą savitumą. Lietuvos karaimai mažiausiai nutolo nuo S. Šapšalo koncepcijos ir geriausiai išlaikė jai būdingus bruožus, tačiau kartu karaimiška savivoka tapo statiška, išmokta. Lenkijos bendruomenėse karaimiškos savivokos ašimi tapo „karaimiškas kraujas“, o tai liudija perėjimą nuo mentalinio chazariškos kilmės elemento, prie labiau apčiuopiamo, biologinio, kuris susijęs ne su tolimais protėviais, o su šeima, gimine. Tuo tarpu Krymo karaimų savivoka plėtojasi XX a. koncepcijos pagrindu, tačiau ją transformuodama tolsta nuo jos turinio, išlaikydama tik jai būdingą formą.

IŠVADOS

1. Karaimų savivokos formavimąsi paskatino pirmiausia objektyvios politinės priežastys, kurias galima pažymėti konkrečiomis datomis, žyminčiomis jų teises ribojančių įstatymų priėmimą. Atlikus tyrimą buvo prieita išvados, kad šio proceso pradžia siekia 1836 metus, kai įsteigus Karaimų dvasinę valdybą Taurijoje buvo pripažinta Karaimų religijos autokefalija. Bendruomenės siekis įtvirtinti etnonimą *karaimai*, vietoj vartotų *žydai* ir *žydai – karaimai* (*Żydzi Trockie, Judeorum Trocensium* ar *Żydzi- karaimy*) rodo, kad šie terminai nebeatitiko to, kaip bendruomenė pati save suvokė ir su kuo tapatinosi. Nors tuo metu chazarų karaimų kilmės teorija dar nebuvo išplėtotą, mentalinis posūkis ir modernios, tautinės savivokos formavimasis jau buvo įvykęs.
2. XX a. pradžioje, po Vilniaus prijungimo prie Lenkijos, karaimų bendruomenės atsidūrė dviejose valstybėse. Panevėžio karaimų įsigyvenimas dominuojančioje visuomenėje, kaip ir Lenkijoje, buvo sąlygotas politinių priežasčių. Tačiau dviejų valstybių įstatymavystės skirtumai lėmė ir skirtingus bendruomenių prisitaikymo modelius. Lenkijos karaimai, vadovaujami stipraus lyderio – vyriausiojo dvasininko S. Šapšalo, aktyviai plėtojo politinę veiklą siekdami palankių gyvenimo sąlygų ir pozityvaus valstybės požiūrio į save. Fragmentiškai Panevėžio karaimų istorijos šaltiniai neleidžia pilnai rekonstruoti jų prisitaikymo visuomenėje proceso, tačiau išryškina esminius skirtumus su Lenkijos karaimų bendruomenės įsigyvenimo modeliu. Bet lieka neaišku, kaip nutolę ir beveik nepalaikydami ryšių su Trakų, Vilniaus, o juo labiau Haličo ir Lucko bendruomenėmis, nors ir pavėluotai, Panevėžio karaimai perėmė S. Šapšalo sukurtą karaimų savivokos koncepciją.
3. Išanalizavus gausų vyriausiojo karaimų dvasininko (1927 – 1940) bei ideologo S. Šapšalo rankraštinių palikimą atsiskleidė įvairiapusė šio žmogaus asmenybė, jo biografijos faktai, kurie iki šiol nebuvo aptarti istoriografijoje. Eruditas, poliglotas, puikus diplomatas išnaudojo savo potencialą ieškodamas mokslinio savo suformuotos karaimų kilmės iš chazarų teorijos pagrindimo.
4. S. Šapšalo dėka XIX amžiaus pabaigoje užsimezgęs kultūrinis karaimų sąjūdis XX amžiuje įgavo visiškai naują formą iš kurios netruko susiformuoti aiškiai apibrėžta, turinti savo simbolius ir raiškos būdus tapatybė. Savo bendruomenine ir moksline veikla S. Šapšalas ne tik suformavo naujojo identiteto pagrindus, bet ir per labai trumpą laiką sugebėjo įtvirtinti šias

nuostatas ganėtinai viena nuo kitos nutolusiose ir net skirtingoms valstybėms priklausiusiose karaimų bendruomenėse. Maža to, pasitelkęs savo kaip politiko sugebėjimus ir diplomatinę patirtį, jis intensyviai reikėsi visuomenėje, pristatydamas naują karaimų tapatybę ir taip galutinai ją „įteisindamas“ – tiek bendruomenės nariai, tiek visuomenė, kurioje jie gyveno, pripažino ją kaip tikrąjį karaimiškumą ir sudarė sąlygas tolimesniam jo įsitvirtinimui ir plėtrai.

5. Pagrindinis savivokos sklaidos kelias XX a. tapo karaimų leidžiama spauda. Nors jos tiražų nustatyti nepavyko, turinio geografija – Vilniuje leidžiamame *Myśl karaimska* buvo spausdinami Haličo, Lucko bendruomenėms priklausiusių asmenų tekstai ir atvirkeščiai – rodo, kad jos paplitimo mastas buvo didelis. Todėl žinios, ideologija, nuomonės sklido greitai, buvo perduodamos vieni kitiems ir taip įsitvirtino bendruomenės narių tarpe. Kartu saviraiška spaudoje buvo vienas iš legitimacijos visuomenėje būdų – netinkami, nepriimtina informaciją skiedžiantys periodiniai leidiniai buvo ir yra uždraudžiami – puikus to pavyzdys – lietuviškos spaudos draudimas po XIX a. įvykusių sukilimų prieš Rusijos imperijos valdžią. Integracijos į visuomenę požymiu buvo ir dominuojančioje visuomenėje vartoto raidyno pritaikymas karaimų kalbai ir spaudai – XIX a. tai buvo kirilica, o XX a. ją pakeitė lenkiškas raidynas Lenkijos teritorijoje bei lietuviškas – Lietuvoje.
6. XX a. pirmoje pusėje įvykusi etninių bei konfesinių simbolių atranka leido suformuoti vientisą proturkišką karaimų savivokos sistemą, paremtą trimis kriterijais – kilme, religija ir kalba. Tam, kad būtų įtvirtinta karaimų kilmės iš chazarų teorija, išskyrusi karaimus kaip autonomišką, su jokia kita tauta nesusijusią grupę, reikėjo atsisakyti visų hebraišku elementų religijoje, kalboje.
7. Formuojantis karaimų savivokai stiprėjo separaciniai motyvai nuo judėjiškos kultūros, todėl formavosi ir vis daugiau reikšmės įgavo tie simboliai ir vaizdiniai, kurie skyrė karaimus nuo žydų. Jų reikmės bei svarba išryškėjo analizuojant nors ir negausią, tačiau savitą karaimų poeziją. Siekiant sustiprinti ryšius su totoriais, karaimų savivokoje įsitvirtino ir su šia tauta siejami simboliai, o istorinių ryšių paieška leido karaimams „atrasti“ savo tautos senovę ne Biblijoje minimoje pažadėtoje žemėje, o stepėse.
8. Nors šiandien Rytų Europos karaimų savivokai būdingi tie patys elementai, kurie buvo svarbūs XX a. I pusėje – chazariškos kilmės teorija, kalba, religija – kiekvienoje iš trijų šiuolaikinių valstybių – Lietuvoje, Lenkijoje ir Ukrainoje – jos įgijo tam tikrą savitumą. Lietuvos karaimai

mažiausiai nutolo nuo S. Šapšalo koncepcijos ir geriausiai išlaikė jai būdingus bruožus, tačiau kartu karaimiška savivoka tapo statiška, „išmokta“. Lenkijos bendruomenėse karaimiškos savivokos ašimi tapo „karaimiškas kraujas“, o tai liudija perėjimą nuo mentalinio chazariškos kilmės elemento, prie labiau apčiuopiamo, biologinio, kuris susijęs ne su tolimais protėviais, o su šeima, gimine. Tuo tarpu Krymo karaimų savivoka plėtojasi XX a. koncepcijos pagrindu, tačiau ją transformuodama tolsta nuo jos turinio, išlaikydama tik jai būdingą formą.

ŠALTINIAI

NEPUBLIKUOTI:

Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyrius.

Serajos Šapšalo fondas (143):

Aleksandras Mardkovičius S. Šapšalui b. 466, 467, 127;
Atsiliepiamas apie S. Šapšalą (laikraščio iškarpa) b. 408;
C. Ginni S. Šapšalui, b. 211
EmanuelisKobeckis Serajai Šapšalui, b. 364;
Feliksas Maleckis S. Šapšalui, b. 459
Karaimų teisinę padėtį Lenkijoje reglamentuojančio įstatymo projektas (1921-22) b. 364;
Pirmasis Biblijos vertimas į karaimų kalbą, (1587 m. titulinio lapo kopija) „Žydų tipai“ (atvirukų albumas) šifras 8603
S. Šapšalo autobiografijos b. 9a
S. Šapšalo mokslo darbų rankraščiai b. 825, 826
S. Šapšalo pastoracinių kalbų tekstai, b. 1001
Samuelis Bobovičius S. Šapšalui b. 182,
Samulevičius S. Šapšalui, b. 582
Sofija Grigulevič S. Šapšalui b. 295
Totorių mečetės statybos Varšuvoje draugija S. Šapšalui, b. 404, 407, 477
Totorių mečetės statybos Varšuvoje draugijos nario pažymėjimas b. 143;
Zarachas Zarachovičius S. Šapšalui, b. 511, 723, 724;

Karaimų bendruomenės fondas (301):

A.Ławrynowich priesaika, kad teisingai surašė Naujamiestyje ir apylinkėse gyvenusius karaimus., b. 70
Panevėžio karaimų bendruomenės susirinkimo protokolas. b. 327
Trakų karaimų bendruomenės gautų ir išsiustų dokumentų registracijos knyga (1924 – 1927), b. 376

Lietuvos centrinis valstybės istorijos archyvas:

Lenkijos religinių reikalų ir liaudies švietimo ministerijos fondas (51):

Karaimų teisinę padėtį Lenkijoje reglamentuojančio įstatymo projektas (1928 m), Ap.4, b. 117, 400,
Karaimų vyriausiojo dvasininko – hachamo priesaikos tekstas, sudarytas Lenkijos Religinių reikalų ir švietimo ministerijos, Ap.4, b. 117
Leidimas naujai išrinktam hachamui įvažiuoti į Lenkijos teritoriją Ap. 4, b. 79.
Lenkijos karaimų bendruomenių susirinkimo Haliče 1927 m. protokolas, Ap. 4, b. 79,
Lenkijos religinių reikalų ir liaudies švietimo ministerijos raštas karaimų bendruomenei kuriuo skiriama dotacija metams, Ap. 4, b. 79;

Preliminarus karaimams skirtos dotacijos skyrimo raštas, Ap. 4, b. 117,
Serajos Šapšalo biografija, Ap. 4, b. 117;

Lietuvos valstybės istorijos archyvas

Trakų karaimų bendruomenės narių prašymo leisti eiti valstybės tarnybą byla. LVIA F. 378 BS. Ap. 1847, b. 436

Lietuvos istorijos instituto biblioteka

Keleto S. Šapšalo mokslo darbų rankraščiai, F. 4, b. 127, (1952 m.), b. 128 (1953 m.), b. 129, b. 130 (1952 m.), 181 (1949 m.), b. 208 (1935),

PUBLIKUOTI:

1589 m. Magdeburgo privilegija Biržų miestui – A. Biržys, Biržų apskritis, iš: Lietuvos miestai ir miesteliai;

1922 m. Ženevos konvencija. *Lietuvos tatutinės mažumos*, Lietuvos istorijos problemos, (Vilnius, 1998), p. 36-38

Biržų dvaro teismo knygos. 1620 – 1745 m., sud. V. Raudeliūnas, R. Firkovičius (1982, Vilnius)
Isaak Troki, *Faith Strengthened. The Jewish Response to Christian Missionaries*, (1999, Jeruzalė)
J. Mann, “Karaica”, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Vol 11 (1935, Philadelphia)

Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai. Trakai T.4 sud. A. Baliulis (Vilnius, 2008)

Lietuvos Valstybės Konstitucija su paaiškinimais, iš: Lietuvos valstybės konstitucijos, 1989 m., Vilnius;

Lietuvos Valstybės Konstitucija su paaiškinimais, Lietuvos valstybės konstitucijos, 1989 m., Vilnius, psl. 15 – 44

Materialy do dziejów sejmku czteroletnego (MDSC), t. 6, (1969, Wrocławas – Varšuva – Krokava)

Priviledges to Jews Granted by Vytautas the Great in 1388, ed. S. Lazutka, E. Gudavičius, 1993, Moscow – Jerusalem;

V. Syrokomlė, *Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą*, (1989, Vilnius)

Karaimai Lietuvoje – Karaims in Lithuania, Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos vyriausybės (1997, Vilnius)

Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско – поданных карaimов, Санкт Петербург 1840б Но. 3;

Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т.І. Доўнар, У.М. Сатолін, Я.А. Юхо, 2003, Мінск;

Periodika

- (autorius nežinomas), „Podróż naukowa T.S. Lewi – Bobowicza“, *Myśl karaimska*, (1928, Vilnius) t. 1, z. 4-5, s. 79 – 81;
- “Od Redakcji”, *Myśl Karaimska*, (1924, Vilnius), t. 1, z. 1, s. 1-2; LCVA F. 51, Ap. 4, b. 79, l. 30
- A. Rojecki, „Karaici w Polsce. O artykule Dr. M. Balabana”, *Myśl Karaimska*, (1924, Vilnius), t. 1, z. 1, s. 3-4
- A.Zajączkowski, „Süreja – Bej Szapszal. Kyrym Karai Türkləri. Otbitka z rocznika tureckiego „Türk Jyly“. Stambul, 1928, str. 43. (1929, Vilnius), t. 2, z. 1, s. 43
- Aleksandr Mardkowicz “İstatymo sünūs”, *Onarmach* (1934, Panevėžys), (vienkartinis leidinys) p. 8-9 (vertimas iš lenkų kalbos)
- Ananjasz Zajączkowski, „Pieśni“ *Kobeckiego*, Osobne odbicie z czasopisma „Myśl Karaimska“, (1928, Vilnius), t. I, z. IV – V.
- Borys Kokenaj, „Stosunki agrarne Karaimów na Krymie“, *Myśl karaimska*, (1929, Vilnius) t. 2, z. 1, s. 23 – 36
- Pvz. Seraja Szapszal, “Karaimi w służbie u chanów krymskich”, *Myśl Karaimska*, (1929, Vilnius), t. 2, z. 1, s. 5-22;
- S. Szapszal, „List paskerski“, *Myśl Karaimska*, (1929, Vilnius), t. 2, z. 1, s. 3-4.
- Seraja Szapszal, “Karaimi w służbie u chanów krymskich”, *Myśl Karaimska*, (1929, Vilnius), t. 2, z. 1, s. 5-22;
- Seraja Szapszal, „O. Akčokrakły, „Novoe iz istorii Čufut – Kale“. „Izvestija Tavrič O-va Istorii, Archeologii, i Etnografii“ T. II (59), Symferopol., 1928, (1929, Vilnius), t. 2, z. 1, s. 37 – 42.;
- T. Kowalski, “Język karaimski“, *Myśl Karaimska*, (1926, Vilnius), t. 1, z. 3, s. 3-7;
- Z. Nowachowicz, “Witaj Pasterzu! Z okazji wyboru hachama trockiego”, *Myśl Karaimska*, (1928, Vilnius), t. 1, z. 4-5, s. 1-4

LITERATŪRA

1. Anderson B., *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, (1999, Vilnius);
2. Avidonienė, R. Bistrickas, „Nacionaliniai stereotipai Vilnijos krašte ir grupinis favoritizmas“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Psichologija* Nr. 11 (1991, Vilnius);
3. Bairašauskaitė T., „Apibrėžimo ir Tapatumo kolizija: Lietuvos karaimų socialinio statuso klausimu XIX amžiaus pirmojoje pusėje“, *Lituanistika*, Nr. 1 (65) (2006, Vilnius);
4. Baliulis A., Mikulionis S., Miškinis A., *Trakų miestas ir pilys*, (1991, Vilnius);
5. Belyi O., „Obzor arxivnyx dokumentov po istorii karaimskoj obščiny Kryma v pervoj polovine XIX veka“, *Krymskij muzej (1995 – 1996)*;
6. Berenis V., *Kultūros intarpai istorijoje*, (2007, Vilnius);
7. Berti S. „Erudition and Religion in the Judeo – Christian Encounter: The Significance of the Karaite Myth in Seventeenth – Century Europe“, *Hebraic Political Studies*, Vol. 1, No.1, 2005;
8. Bogačevskaja I.V., „Sovremenyje transformaciji etnokulturnoj identifikaciji krymskich karaimov“, *Karaj Kiuñlari. Dziedzictwo narodu karaimskiego we Współczesnej Europie*, (Wrocław, 2004), p. 286 – 294;
9. D. Karvelis, „Žydai, karaimai ir totoriai Radvilų Biržų kunigaikštystėje XVI a. pab. – XVII a. pirmojoje pusėje“, *Žiemgala*, Nr. 2. (2002);
10. Dubinski, *Caraitica. Prace karaimoznawcze*, (1994, Warszawa);
11. Freund R., *Karaites and dejudaization. A historical Review of an Endogenous and Exogenous Paradigm*, (1991, Stokholmas);
12. Gańsiorowski S., *Karaimi w Koronie I na Litwie w XV – XVIII wieku* (Krokuva – Budapeštas, 2008);
13. Grinberg D., „Problem Żydowski w Europie XIX wieku“, *Studia Judaica* 3, No. 2 (6) (2000, Varšuva);
14. Harviainen T. , „Lietuvos karaimai“, *Istorija*, 2000 m., Nr. XLVI
15. Harviainen T., „Signs of New Life in Karaim Communities“, *Ethnic Encounter and Culture Change. Papers from the Third Nordic Conference on Middle Eastern Studies*, Joensuu, 1995 (Bergen, 1997)
16. Hundert G., *Lenkijos ir Lietuvos žydai aštuonioliktame amžiuje: Naujųjų laikų genealogija*, (2006, Vilnius)
17. Karvelis D., „Religinės ir tautinės mažumos Radvilų Biržų kunigaikštystėje“, *Biržų istorijos apybraižos*, (2006 m.);
18. Kasatkina N., Leončikas T., *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*, (2003, Vilnius);
19. Kaubrys S., *National minorities in Lithuania : an outline*, (2002, Vilnius);
20. Kaubrys S., „Tautinės mažumos Panevėžyje tarpukario laikotarpiu“, *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.*, (2003, Panevėžys);
21. Kerniel J., *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II*, (1985, Gerlingen);
22. Kizilov M., „Between the Jews and the Khazars: the formation of the ethnic identity and historical views of the East European Karaites in the general context of European history from the late eighteen century until today“, *Pinkas: Annual of the Culture and History of East European Jewry*, ed. L.Lempertienė, Vol. II, (2008, Vilnius);

23. Kizilov M., „Faithful Unto Death: Language, Tradition, and the Disappearance of the East European Karaite Communities“, *East European Jewish Affairs* Vol.36 No.1 (2006, Londonas);
24. Kizilov M., „Karaites in North-Eastern Europe: The Karaite Community of Troki between the Two World Wars“, *Orientalis Grenzberreich. Proceedings of the Deutscher Orientalistentag* (2007, Veisbadenas) (in print);
25. Kizilov M., „The Arrival of the Karaites (Karaims) to Poland and Lithuania: A Survey of Sources and Critical Analysis of Existing Theories“ *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 12 (2003 / 2004);
26. Kizilov M., *The Karaites fo Galicia: An Ethnoreligious Minority Among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772 – 1945*, (2008);
27. Klier J.D., „Zhid: Biography of a Russian Epthitet“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 60, No. 1 (1982, Londonas);
28. Klier J.D., *Imperial Russia's Jewish question 1855-1881*, (1995, Londonas);
29. Klier J.D., *Rosija sobiraet svoich jevreev*, (2000, Maskva);
30. Kobeckaitė H., *Lietuvos karaimai* (1997, Vilnius);
31. Kulikowska K., „Etničeskaja toždestvennost' karaimov v Polše“, *Karaj Kiuñlari. Dziedzictwo narodu karaimskiego we Współczesnej Europie*, (Wrocław, 2004), p. 239 – 243;
32. *Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas*, sud. V. Čekmontas, K. Firkavičiūtė, V. Kiškienė, P. Lavrinec, I. Lempertas, N. Morozova, G. Potašenko (Vilnius, 2001);
33. M. Kizilov, “Social adaptation and manipulation with self-identity: Karaites in Eastern Europe in Modern times”, *Karaites in Eastern Europe in the Last Generations, Proceedings of the First International Karaite colloquim* (2008, Jerusalem), in print;
34. M. Kizilov, *Karaites through the Travelers' Eyes. Ethnic History, Traditional Culture and Everyday Life of the Crimean Karaites According to Descriptions of the Travelers*, (2003, Niujorkas);
35. Miller P.E., *Karaite Separatism in Nineteenth-Century Russia: Joseph Solomon Lutski's Epistle of Israel's Deliverance*, (1993, Niujorkas);
36. Pleseraud Y., *Mažumos. Tautinių ir etninių mažumų studijų įvadas*, (2006, Vilnius);
37. Raudeliūnas V., Firkovičius R., „Teisinė karaimų padėis Lietuvoje (XIV – XVIII a.)“, *Socialistinė teisė*, Nr. 4. (1975, Vilnius);
38. Schur N., *History of the Karaites*, (1992, Frankfurtas prie Maino);
39. *Serajos Šapšalo karaimiškos rinkinys*, sud. Žygintas Bučys, 2003, Vilnius;
40. Shapira D.D., *Avraham Firkowicz in Istambul (1830 – 1832). Paving the Way for Turkic Nationalism*, (Ankara: 2003);
41. Shapira D.D., “Tendencies and Agendas in Turkic –Karaite and Karaite – related studies in Eastern Europe in 20th Century”, *PINKAS: Annual of the Culture and History of East European Jewry*, ed. L.Lempertienė, Vol. 1, (2006, Vilnius);
42. Stampfer S., „Karaite Separatism in Nineteenth-Century Russia: Joseph Solomon Lutski's Epistle of Israel's Deliverance by Philip E. Miller; Joseph Solomon Lutski” (recenzija), *Russian Review*, Vol. 54, No. 4 (Oct., 1995), p. 628;
43. Szyszman S., *Karaizmas*, (2000, Vilnius);
44. Šiaučiušaitė – Verbickienė J., „Jie/svetimi apie mus/savus. Sugyvenimo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenėje realijos“ *Kultūrologija*, Nr. 10, (2003, Vilnius);
45. Šiaučiušaitė – Verbickienė J., *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sambūvio aspektai*, (2009, Vilnius);

46. Šiaučiūnaitė – Verbickienė V., „Ką rado Trakuose Žiliberas de Lanua, arba kas yra Trakų žydai“, *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 7, (1999, Vilnius);
47. Štutienė I., „Lietuvių tautinė tapatybė globalizacijos kontekstuose: raiška ir kaitos tendencijos“, *Filosofija, sociologija*, Nr. 2 (2006, Vilnius);
48. *The Vanished World of Lithuanian Jews*, ed. A. Nikžentaitis, D. Staliūnas (2004, Amsterdamas, Niujorkas);
49. Troskovaitė D., „Periferinės karimų bendruomenės. Centro ir periferijos įtakos pasidalijimas XVII – XVIII amžiais“, *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai* (Vilnius, 2008);
50. Ury S., “On the Gallows”. The “Politics of Assimilation” in Turn – of the Century Warsaw”, *POLIN: Studies in Polish Jewry*, Vol. 20: Making Holocaust Memory, ed. G.N. Finder, N. Aleksion, A. Polonsky, J. Schwarz, (2008, Oksfordas);
51. Zieliński K., “Relationsbetween Jews, Poles and Russians at the beginning of the World War I (1914 – 1915)”, *PINKAS: Annual of the Culture and History of East European Jewry*, ed. L.Lempertienė, Vol. 2, (2008, Vilnius);
52. Аграновсий Г., “Из истории отношений Тракаиских евреев и карaimов”, *Евреи в меняющемся мире IV.*, (2005, Ryga).

INTERNETINIAI ŠALTINIAI

1. I.Jaroszynska, „Karaimska symbolika w herbe Nowego Miasta“, Awazymyz,(2008, Warszawa) Nr. 1 (2), prieiga per Internetą: www.awazymyz.karaimi.org
2. Rafalas Abkovičius, „Wspomnienie“, Awazymyz (1999, Varšuva), Nr. 1 (2), (užrašė: Mariola Abłowicz), prieiga per Internetą: http://www.awazymyz.karaimi.org/index_en.php
3. Žurnalo Myśl Karaimska bibliografija. Prieiga per internetą: <http://www.jazyszlar.karaimi.org/index.php?m=6&p=2&s=0>

SANTRAUKA

Rytų Europos karaimų savivokos formavimosi procesas, prasidėjęs apie XIX a. vidurį ir užsitęsęs iki XX a. 5 dešimtmečio yra unikalus reiškinys tiek žydų bendruomenėje, tiek pasaulio tautų tarpe. Tačiau nepaisant jo savitumo ir jame slypinčių kontraversijų, šis reiškinys istoriografijoje aptartas gana fragmentiškai, koncentruojantis į hebrajiškumo atsisakymą, tačiau paliekant neaptartus naujos savivokos susiformavimo, jai būdingų simbolių atrankos bei sklaidos ir įtvirtinimo procesus. Tad šio tyrimo objektas - Rytų Europos karaimų savivokos virsmas bei iškelta tyrimo problema - bendruomenės modernios savivokos susiformavimas turėtų atskleisti iki šiol istoriografijoje nenagrinėtus procesus, kurie apėmė visas bendruomenės gyvenimo sritis – vidinę organizaciją, kultūrinę veiklą, religines tradicijas ir net santykius su dominuojančia visuomene. Analizuojant modernios karaimų savivokos susiformavimą daugiausia pasitelkti nepublikuoti, istoriografijoje plačiau neaptarti šaltiniai, kurie, kartu su istoriografija, buvo tiriami pasitelkiant istoriografijos analizės, šaltiniotyros metodus, istoriografijoje kiek rečiau naudojamą grožinės literatūros analizę ir interpretaciją, taip pat statistinį bei komparatyvinių metodus. Atliekant karaimų savivokos formavimosi tyrimą buvo išsikelti trys tikslai: nustatyti pagrindines priežastis bei postūmus, paskatinusius modernios karaimų savivokos formavimąsi; nustatyti esminius modernią karaimų savivoką formavusius ideologus, išanalizuoti jų sukurtos ideologijos esminius bruožus bei jos veikimą; rekonstruoti modernios karaimų savivokos klostymosi procesą.

Atlikus karaimų savivokos formavimosi tyrimą buvo prieita prie išvados, kad šį procesą pirmiausia paskatino ekonominės priežastys, tačiau ne mažiau svarbios buvo Europoje vykusios tautų susiformavimo tendencijos. Tapatybės formavimasis vyko atsisakant hebrajiškų elementų religinėje tradicijoje, kalboje ir kilmės suvokime bei kuriant, plėtojant ir įtvirtinant naują, modernią, ideologiškai išbaigtą tiurko – karaimišką savivoką, kuri per XX a. I-ąją pusę buvo skleidžiama, įtvirtinama ir legitimuojama ne tik bendruomenėje, bet ir dominuojančioje visuomenėje. Esminį ir svarbiausią vaidmenį atliko karaimų bendruomenės lyderis hachamas Seraja Šapšalas, kuris savo akademinę, diplomatinę ir bendruomeninę veiklą kūrė ir plėtojė chazariškos karaimų kilmės, vieno iš trijų esminių modernios karaimų savivokos segmentų, teoriją. XX a. ji tapo svarbiausiu karaimų tapatybės elementu, tuo tarpu kitų dviejų – religijos bei kalbos – reikšmė menko, pirmiausia dėl asimiliacijos bei sekuliarizacijos. Šiandieninėje karaimų bendruomenėje XX a. I pusėje susiformavusi tapatybė yra įsitvirtinusi kaip statiškas, „išmoktas“ kultūros reliktas, atitrūkęs nuo realios gyvenimo kasdienybės.

SUMMARY

The process of formation of self-identity of East European Karaites, which started in the middle of 19th century and lasted until the 5th decade of the 20th century is the unique phenomenon not only in Jewish community but among all nations of the world. Despite this, its peculiarities and controversies are scantily discussed in historiography. Scholars are concentrating mainly on rejection of Hebraic elements but leaving the process of forming of Karaites self-identity aside as well as building new ideology based on particular symbols. Due to this the object of this paper – formation of East European Karaite self-identity – should discuss the processes that are not yet investigated in the historiography. These processes had covered a wide range of community's activities – self-organization, religious traditions, cultural activities and even relations with predominant society.

The analysis of formation of the modern Karaite self-identity is based on non published sources, which, together with the research of historiography was examined by using analytic, statistic, comparative methods and interpretation. While doing a research several goals were achieved: the main reasons that influenced the formation of the Karaite self-identity was founded, most influential personalities and their activities were discussed, the main features of their ideology, its spread and influence were researched; the process of formation of modern Karaite self-identity was discovered.

After doing a research we can conclude that the main reasons that inspired the formation of Karaite self-identity was economics but not less important was the influence of nationalism that was spreading in Europe at that time. The process took shape by eliminating Hebraic elements from Karaite religious tradition, language and understanding of their origins and by creating, developing and confirming new, modern and ideologically well-built Turkic-Karaite identity, which was spread and legitimated not only in Karaite community but also in predominant society. The main role was taken by Seraja Szapszal – a community leader and hacham, who created and developed the theory of Chazaric origins of the Karaites by acting in academic, community sphere and diplomacy. His theory was one of the three most important segments of Karaite identity. It became the most important of those three in 20th century, when due to secularization and assimilation another two – language and faith – became less important. In today's Karaite community the self-identity that has formed in the first half of the 20th century is entrenched as static and “learned” cultural relict and has nothing to do with the reality of its life.